

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра Історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Воєнні реформи Івана IV Грозного»

Виконав: студент IV курсу

групи ІС-42 , 032 « Історія та
археологія»

Іваненко Владислав Вячеславович

Керівник:

Духопельников Володимир

Михайлович кандидат історичних
наук, професор

Рецензент: Кушнар'ов Сергій

Сергійович кандидат історичних
наук, старший викладач

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА В ЕПОХУ ІВАНА ГРОЗНОГО	
1.1. Стан держави на початку правління Івана IV.....	13
1.2. Передумови реформування.....	19
РОЗДІЛ 2. ВОЄННІ РЕФОРМИ ІВАНА ГРОЗНОГО	
2.1. Цілі та завдання реформ у воєнній сфері.....	25
2.2. Суть воєнних реформ Івана Грозного.....	30
- Створення стрілецького війська;	
- Укладення про службу;	
- Обрана тисяча.	
РОЗДІЛ 3. ПІДСУМКИ РЕФОРМУВАННЯ	
3.1. Результати та ефективність реформування воєнної сфери.....	44
3.2. Роль реформування в становленні московського деспотизму.....	49
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	61

ВСТУП

Актуальність теми. У історичній науці залишається багато тем, що викликають непідробний інтерес у дослідників. Особливої уваги заслуговує питання вивчення політичної діяльності та реформ першого російського царя Івана IV Грозного.

Разом з тим, дивними залишаються розбіжності та радикально протилежна оцінка діяльності Івана Грозного в історичних дослідженнях. Актуальність теми дослідження обумовлена наявністю інтересу істориків до епохи царювання Івана IV, неоднозначних оцінок у значенні реформ першого московського царя та впливом реформаторської діяльності на велику кількість сферах життя на розвиток держави.

Цікавим явищем на сучасному етапі є те, що в 2016 р. стало відомо про плани встановити відразу в містах Росії пам'ятників царю Івану Грозному. Пам'ятник установили в місті Орел, засновником якого вважається Іван IV, інший планували – в Олександрові, де у XVI ст. розташовувалася царська резиденція. Варто згадати, що за період історії, це було вперше, коли царю-тирану установили пам'ятник.

Серед величезного об'єму інформації, нині виникає низка питань про напрям розвитку сучасної російської держави, влада якої обрала неоднозначний напрям у виправданні історичного минулого.

Щодо низки питань ми бачимо повернення до позицій радянської пропаганди, але іноді нинішня російська влада йде набагато далі попередників.

Актуальність дослідження зумовлена, також, необхідністю сформулювати максимально об'єктивне розуміння минулого у якомога більшої кількості осіб. Оскільки фальсифікація та підміна понять значно викривлює реальність. Тому, важливо зберегти об'єктивну історичну пам'ять щодо значення діяльності та реформ такої одіозної історичної особи як Іван Грозний.

Об'єкт дослідження: воєнні реформи Івана IV Грозного.

Предмет дослідження: особливості впровадження та характеристика воєнних реформ у період правління Івана Грозного.

Мета дослідження полягає в дослідженні та характеристиці воєнних реформ, проведених у період царювання Івана IV Грозного. Відповідно до мети кваліфікаційної роботи **завдання**, які намагаємося розв'язати в ній, такі:

- описати стан держави на початку правління Івана IV;
- окреслити передумови о реформування в державі;
- розглянути Воскресенський та Никонівський літописи як джерела інформації про епоху;
- визначати цілі та завдання реформ у воєнній сфері;
- охарактеризувати суть воєнних реформ Івана Грозного.
- проаналізувати результати та ефективність реформування воєнної сфери;

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1549 р. до 1571 р. Нижня хронологічна межа зумовлена формуванням кола наближених осіб царя – Вибраної Ради та скликанням у 1549 р. Земського собору, на якому було прийнято низку важливих рішень щодо реформування. Проте початок реформування можна датувати 1550-1551 рр., коли було здійснено ряд кроків, таких як створення «вибраної тисячі» та 6 стрілецьких полків.

Верхня хронологічна межа зумовлена 1571 р. створенням прикордонної служби і відповідно завершенням воєнної реформи. Для кращого висвітлення теми дослідження, часом, ми виходили за вказані хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження представлені кордонами Московської держави XVI ст.

Історіографія дослідження:

Досліджень діяльності та реформ, проведених Іваном IV Васильовичем, існує величезна кількість. Тема дослідження про воєнні реформи у період царювання Івана IV Грозного досить популярна в історіографії і має багато досліджень, як в українській, так і в зарубіжній літературі. Вітчизняні історики проаналізували та представили епоху Івана Грозного, хоча трактування дуже різноманітне та неоднозначне.

Слід звергнути увагу на створену М. М. Карамзіним, за порівняно короткий

час, «Історію Держави Російської»¹, що мала успіх у російської публіки XIX ст.

М. М. Карамзін розглядав особистість великого князя і царя Івана IV взявши за основу своєї оцінки концепцію «двох Іванів». Суть якої полягала у тому, що на історичній арені у другій половині XIV в. діяли умовні два Івани: один мудрий державний діяч, реформатор, що дбає про благо держави (в першу половину свого царювання); інший – тиран та деспот (у другий період правління). Умовним кордоном між «двома Іванами» М. М. Карамзін вважає смерть першої дружини Івана Грозного – цариці Анастасії.

В історіографічній традиції XIX ст. значне місце займають також праці В. О. Ключевського². В яких дослідник розглядав особистість Івана IV у контексті власної історичної теорії, у центрі якої розташовувалась ідея про підвищеної конфліктності російського суспільства у зв'язку зі спадщиною, отриманим від вічових інститутів. В умовах самодержавного правління відбувався поступовий наступ держави на суспільство. Ключевський вважав, що державний прогрес у Росії йшов по кістках народу. Іван IV Грозний багато в чому виявився заручником ситуації, коли системні проблеми поєдналися з особливостями його виховання та ставленням до майбутнього государя у роки його дитинства.

Різко негативну характеристику Івана Грозного можна знайти у працях М. І. Костомарова. Зокрема Костомаров про особистість та діяльності писав таке: «Дарма намагалися б ми пояснити його злочини яким-небудь керівним цілям і бажанням обмежити свавілля вищого стану; даремно намагалися б створити з усього образ демократичного государя.»³

Свого часу відомий знавець часу Івана Грозного історик С. Ф. Платонов писав: «Головна труднощі вивчення епохи Грозного та його особистого характеру та значення не в тому, що давня епоха та її центральна особа складні, а в тому, що для цього вивчення дуже мало матеріалу. Бурі смутного часу (початок

¹ Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. / [Отв. ред. А. Н. Сахаров; Рос. АН. Москва: Наука, 1989. Т. 6. 1998. 467 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Karamzin/istorija-gosudarstva-rossijskogo-v-12-tomah-tom-6-1999/ (дата звернення: 20.04.2023).

² Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. Т.2. Курс русской истории. Ч.2. М.: Мысль, 1987. 447 с.

³ Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей в 3-х т. «Феникс» Ростов-на-Дону. 1992. 1 т. 447 с.

XVII ст.) та знаменита пожежа Москви 1626 року винищили московські архіви і взагалі паперову старовину настільки, що події XVI століття доводиться вивчати за випадковими рештками та уривками матеріалу»⁴. Матеріали, що дійшли до нас, уривчасті, і часто суперечливі. Цар та її державні літописці викладали московські справи по-своєму, але по-своєму їх зображали політичні противники Грозного і іноземці.

У багатотомній праці «Історія Росії із найдавніших часів»⁵ С. М. Соловйовим. На думку історика, епоха Івана Грозного являла собою боротьбу нового зі старим, яка проявилася у:

1. родових відносин між князями у державі;
2. змінах у в побуті міст та становищі дружини.⁶

Найбільш відомі дослідження на цю тему були проведені в радянський період історії, а також в наступні роки після розпаду СРСР.

За радянських часів твори С. Ф. Платонова, С. Б. Веселовського⁷, О. О. Зіміна⁸, С. В. Бахрушина⁹, Р. Г. Скриннікова¹⁰ були присвячені проблематиці даного дослідження. У середині XX ст. академік Степан Борисович Веселовський приділяв велику увагу Івану Грозному. Він відмовився ідеалізувати особистість Івана IV. Він вважав, що в результаті реформ Іван не змінив статусу бояр та загальноприйнятого порядку управління країною.

Аналізуючи праці вітчизняних учених, слід зазначити, що тематика нашого дослідження, на жаль, не знайшла свого відображення у систематизованих наукових доробках. Так, зокрема, було використано дослідження українського

⁴ Платонов С. Ф. Иван Грозный. Пг., 1923. URL: https://imwerden.de/pdf/platonov_sergej_ivan_grozny_vipper_ivan_grozny_1998__ocr.pdf (дата звернення: 21.04.2023).

⁵ История России с древнейших времен / соч. Сергея Соловьева: В 29 т. Изд. 5-е. Москва: Унив. тип., 1874-1889. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Solovev/istorija-rossii-s-drevnejshih-vremen/ (дата звернення: 14.04.2023).

⁶ Соловьев С. М. Чтения и рассказы по истории России «Правда». М. 1989 г. С. 191.

⁷ Веселовский С. Б. Исследования по истории опричнины. М.: Академия Наук СССР, 1963. 356 с.

⁸ Зимин А. А. Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории середины XVI в. М.: Территория, 1960. 244 с.

⁹ Бахрушин С. В. Иван Грозный. М.: Госполитиздат, 1942. 638 с. URL: <http://elib.tomsk.ru/purl/1-8730/> (дата звернення: 14.12.2022).

¹⁰ Скрынников Р. Г. Иван Грозный. М.: Эксмо, 2005. 496 с.

історика – Ю. Мицика¹¹ про Івана IV. Оскільки досліджень в українській історичній науці на тематику курсової роботи дуже мало, ми робимо висновок, що цей період не викликає інтересу в Україні.

Для наукових праць сучасного періоду характерна різноманітність думок та оцінок у діяльності та наслідках реформування та царювання Івана Грозного. Сучасні дослідження включають роботи Б. Флорі¹², А. Філюшкіна¹³, М. Коливанова¹⁴ та інші.

Важливими у дослідженні стали праці О. О. Зіміна «Реформи Івана Грозного», В. О. Ключевського «Російська історія», Р. Г. Скриннікова «Іван Грозний та його час», В. Б. Кобрин «Іван Грозний», М. М. Карамзіна «Історія держави Російської», Б. М. Флорі, «Іван Грозний» та інші.

Джерельну базу дослідження склали

У дослідженні важливу роль відіграли письмові джерела, в яких йде оповідь про період Івана Грозного.

Літописи – одне з найважливіших джерел Стародавньої Русі. Вони – основний фактичний матеріал. Вся наративна частина досліджень з історії руських земель та князівств Х-XVII ст. почерпнута з літописів та є їх перекладами. Традиційно літописами називають історичні твори, виклад у яких брало ведеться суворо по роках і супроводжується хронографічними (річними), часто календарними датами. У вузькому значенні слова літописами прийнято називати літописні тексти, що реально дійшли до нас, що збереглися в одному або декількох подібних між собою списках. Іноді невеликі за обсягом літописи називають літописцями. Під літописом у дослідженнях мається на увазі комплекс списків, що об'єднуються в одну редакцію. У цьому вважається, що у основі лежить загальне передбачуване джерело. У Стародавній Русі літописанням могли називати, наприклад, новозавітну книгу Діянь.

¹¹ Мицик Ю. А. Іван IV Васильович Грозний. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ivan_IV (дата звернення: 14.04.2023).

¹² Флорія Б. Н. Іван Грозний. М.: Молодая гвардия, 1999. 400 с.

¹³ Філюшкін, А. И. История одной мистификации: Иван Грозный и «Избранная рада». М.: Юрайт, 1998. 202 с.

¹⁴ Колыванова М. О. Время Ивана Грозного. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010. 256 с.

Кожен літописний список має свою умовну назву: за місцем зберігання (Іпатіївський, Синодальний...), на прізвище власника (Радзівілівський, список Оболенського...), іноді на ім'я замовника, укладача, редактора чи переписувача (Лаврентіївський список, Никонівський літопис), за літописним центром тощо.

Літописання велося на Русі з XI до XVII ст. Пізні літописи (XVI-XVII ст.) суттєво відрізняються від ранніх – у них безпосередньо проводиться ідея «Москва – Третій Рим». Літописи дедалі більше набувають рис хронографічного (точніше, графічного) викладу: оповідання ведеться за «гранями» – періодами правління царів та великих князів.

Важливим джерелом для вивчення епохи Івана Грозного є Воскресенський літопис¹⁵, що оповідає про події з 1354 по 1541 рік. У літописі докладно описано період правління Івана Грозного.

Воскресенський літопис – літопис, що представляє собою загальноросійський літописний звід XVI століття, що враховує у відображенні подій інтереси великих князів московських, один з перших за багатством використаних матеріалів і повноти вістей. Названа за списком, що належав Воскресенському монастирю у Новому Єрусалимі.

Слід зазначити, що в основу літопису покладено Московський звід 1479 р. у редакції 1526 р. і Тихонівська редакція Ростовського зведення 1489-1503 рр. Карамзинський список Воскресенського літопису з 1542 до 1552 рр. доповнено у Львівському літописі і продовжений до 1560 року.

На даний час відомо 13 списків Воскресенського літопису сер. XVI – початку XIX ст. Серед них немає жодного, який містив би весь текст літопису з найдавніших часів до 1541 р. Найбільш давніми та справними є наступні 10 списків середини – другої половини XVI ст.:

Бистровський, що зберіг текст за 913-1340 рр.;

Воскресенський, що містить текст до 1347 р.;

¹⁵ Полное собрание русских летописей. Воскресенская летопись. Т. 7, СПб, 1856. С.256-259. URL: https://archive.org/details/libgen_00147483/page/n267/mode/2up (дата звернення: 14.01.2023).

Алатирський – до 1347 р.;

Мазуринський – до 1451 р. і уривки за 1460-1461 рр., 1492-1493 рр., 1496 р.;

Бібліотечний I – до 1230 р.;

Паризький – за 1354-1541 рр.;

Синодальний – за 1347-1541 рр.;

Уваровський – за 1347-1541 рр.;

Археографічний – за 1479-1541 рр.;

Бібліотечний II – з середини глави 56 третього змісту (поміщеного на початку списку) до 1541 р.

Інші три списки є пізнішими копіями Археографічного та Бібліотечного II списків. Списки, що доводять виклад до 1541 р., обриваються в різних місцях. Лише в Археографічному списку є текст, який втрачено в інших списках Воскресенського літопису: «Воєводи ж великого князя прийшли до міста, а цар повісті поспішив від міста інше з усіма людьми. І воєводи за царем пішли години того, до Дону прийшли, а цар уже Дон перевізся; і воєводи за царем відпустили небагатьох людей, а самі взвернешся». Цей текст є закінченням розповіді про навалу кримського хана Сафа-Гірея (серпень 1541 р.).

Час складання Воскресенського літопису визначається досить точно. У списку російських митрополитів, поміщеному у вступі, останнім названо Макарія, а він став ним 19 березня 1542 р. У списку литовських князів поряд з ім'ям Сигізмунда I є пояснення «нинішній король», а він був королем до 8 жовтня 1544 р. Отже, Воскресенський літопис був складений між 19 березня 1542 р. і 8 жовтня 1544 р.¹⁶

Вирішити питання про політичні симпатії та антипатії укладача Воскресенського літопису допомагає порівняння викладу тих самих подій у

¹⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 7. VII. Летопись по Воскресенскому списку / Под. к изд. Я. И. Березниковым и А. Ф. Бычковым; под ред. А. С. Норова. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1856. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01004161819> (дата звернення: 10.05.2023).

різних джерелах XVI ст. Ймовірно Воскресенський літопис складений прихильником Шуйських.

Ми не маємо даних, що дають змогу встановити ім'я укладача. Припущення В. С. Іконнікова про складання Воскресенського літопису митрополитом Іоасафом слід визнати безпідставним, тому що в той час, коли складався цей літопис, він був засланий до Кирило-Білозерського монастиря, де навряд чи міг займатися його складанням; крім того, він був прихильником Бельських, а не Шуйських. Текст Воскресенського літопису, що дійшов до нас, є її третьою редакцією.

Особливу роль у дослідженні відіграє Никонівський літопис¹⁷. Никонівський літопис – найбільша пам'ятка російського літописання XVI ст. Названа на ім'я патріарха Никона, якому належав один із її списків. Вивчення стилістичних особливостей редакторських вставок у тексті літопису переконує, що редактором-упорядником цього літописного зводу був митрополит Данило.

У другій половині 1550-х років літописний звід митрополита Данила був пов'язаний з матеріалами офіційної історіографії. З митрополичого літописця було знято копію і доповнено за Воскресенським літописом і Літописцем початку царства редакції 1556 р. – так утворився Патріарший список. Оригінал же літописного зведення митрополита Данила був доповнений за тими ж джерелами, які були використані в Патріаршому списку: за Воскресенським літописом (але в іншому обсязі) та «Літописцем початку царства». Дещо пізніше до нього була приєднана ще одна частина з викладом подій 1556-1558 рр. Таким чином утворився список Оболенського (названий за оригіналом, який зберігся в рукописі, що належала М. А. Оболенського)¹⁸.

У 1568–1576 рр., як у Олександрівській слободі за царським замовленням створювалося грандіозне Літописне склепіння Лицьової, список Оболенського використовувався як головне джерело при викладі подій російської історії.

¹⁷ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью (1506–1558 гг.). URL: http://psrl.csu.ru/toms/Tom_13.shtml (дата звернення: 14.12.2022).

¹⁸ Толочко О. П. Никонівський літопис // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл – О. – С. 389. 728 с

Потім цей список було передано до Троїце-Сергіїв монастир, де перебував до 1637 р. У 1637 р. у монастирі з нього було знято копію, яка започаткувала нову редакцію: текст літопису був доповнений деякими повістями і продовжений за «Новим літописцем». Ця редакція відома за декількома списками, один з яких (Никоновський) був виконаний спеціально для патріарха Никона і дав назву всього літопису.

Наступне джерело – Літописець початку царства¹⁹, що охоплює події з 1533 до 1552 рр. Він характеризується рядом подробиць про діяльність царя, придворне життя, дипломатичні відносини, події військової історії. Складено переважно на архівні документи.

Однією з найбільших пам'яток російської історичної літератури цього періоду була «Степенева книга» у якій розповідалося про російську історію від давніх часів. Спробою узагальнення всесвітньої історії та історій Московської держави став «Хронограф», написаний на рубежі XV-XVI ст.

Методологія дослідження. У кваліфікаційній роботі використано низку наукових методів. Методологічною основою дослідження є сукупність принципів системності, науковості та об'єктивності. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань були використані методи: теоретичні – вивчення та аналіз наукової літератури, пошуковий, порівняльний.

За допомогою порівняльно-історичного методу ми можемо порівняти систему місцевого управління до Івана Грозного та за його правління, виділивши основні причини того, чому вона була проведена саме в цьому час.

Ретроспективний метод дозволяє нам зрозуміти та оцінити реформи у війсьній сфері, доби Івана IV. Він допоможе нам виділити плюси та мінуси реформування.

¹⁹ Летописец Нового царства царя и великого князя Ивана Васильевича. М., 2009. С.101. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01004161819> (дата звернення: 10.05.2023).

Використання всіх вищевказаних методів було направлено на максимально об'єктивне і ґрунтовне дослідження зазначеної проблематики.

Наукова новизна роботи полягає у наступному:

1. У роботі вперше здійснена комплексна оцінка найважливіших воєнних реформ проведених в епоху царювання Івана Грозного;
2. Показано та описано епоху Івана Грозного за допомогою літописних джерел;
3. Доповнено та проаналізовано результативність проведених заходів та реформ Івана Грозного.

Структура й обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів (6 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (70 пунктів). Загальний обсяг роботи складає 67 сторінок, із них основного тексту – 60.

РОЗДІЛ 1

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА В ЕПОХУ ІВАНА ГРОЗНОГО

1.1. Стан держави на початку правління Івана IV

До кінця XVI ст. в Московії закінчилася династія Рюриковичів, яка й заклала основу так званої «державності» та «самовладдя» в Москві.

Період княжіння Василя III у Московії (1505-1533 рр.) не належить ні до видатних, ні до трагічних у понятті російської історичної науки. Однак Василь III ухилився від титулу царя, залишившись Великим князем, справно сплачуючи данину Кримським Гіреям. Але в самій Московії його влада була жорстокою та страшною.

Слід зазначити, що Московська держава у XVI ст. була переважно аграрною, де більшість населення займалася сільськогосподарською працею, жила у сільській місцевості. Провідною галуззю сільського господарства було землеробство. Скотарство, як і землеробство мало екстенсивний характер, породи худоби були низькопродуктивні.

Чисельність міст у Росії XVI століття різними дослідниками дається по-різному: від чотирнадцяти до ста шістдесяти. Але тут треба врахувати ту обставину, що критерії визначення того, що називається місто, є різними. Більшість дослідників сходяться на тому, що міста ділилися на дві частини: власне місто, тобто обгороджене стіною місце, фортеця та навколишній стіни торгово-ремісничий посад. Відповідно до цього ділилося і населення. У фортеці у час жили представники княжої влади, гарнізон, багато місцевих феодалів та його слуги. На посаді селилися ремісники та торговці. У XV – XVI століттях у Московії спостерігається господарський підйом, розвивається ремесло і торгівля, зміцнюється економічне становище міст, отже, зростає чисельність і значення посадських людей.

Міста були призначені в основному для захисту від міжусобних воєн та від іноземних набігів, тобто мали більше оборонного значення.

Московське царство в 16 столітті було далекою околицею християнського світу, і бурі, що трясли Європу, віддавалися тут лише слабкою луною. Держава жила своїми власними проблемами і поняттями і була особливим світом, багато в чому дивним і незрозумілим для інших християн – навіть для російськомовних православних із сусідніх Литви та Польщі.

У 1500-х роках, коли решта Західної Європи розкривала славу Відродження, Московська держава все ще намагалася встановити власну ідентичність після того, як вийшла з-під монгольського ярма в, коли у 1480 р. Іван III зумів скупити всі навколишні території навколо Москви і проголосити себе царем непідвладним монгольському правлінню.

У 1533 р. від тяжкої хвороби помер цар Василь III, залишивши престол трирічному синові Івану IV, а фактично його матері – 28-річній Олені Глинській та боярській думі.

У цей період Московська держава мала велику площу території, хоча, звісно, надалі кордони значно розширилися. Крайньою точкою на заході була Смоленська земля, приєднана 1514 р., відвойована у Великого князівства Литовського. Південний захід був у процесі освоєвання, зокрема райони навколо Орла, Курська, Тули. Прикордонним було місто Калуга. Далі тяглося Дике поле – степ, що знаходився під постійною загрозою нападу кримського хана. На сході Московського князівства закінчувалося Нижегородським та Рязанським повітами і межувало з Казанським та Астраханським ханством. На півночі кордони закінчувалися Білим морем та Північним Льодовитим океаном. На північному заході під контролем Московського князівства було узбережжя Фінської затоки²⁰.

Іван Грозний був першим царем по всій Русі. Під час свого правління він отримав величезну кількість землі, створивши уряд із централізованим контролем. Цар створив керовану з центру російську державу, нав'язану військовим пануванням. Багато хто вважає, що він був психічно хворий. Один із його спалахів насильства міг стати причиною смерті його сина.

²⁰ Кобрин В. Б. Иван Грозный. М.: Изд. «Московский рабочий», 1989 г., 175 с. URL: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/pdf/kobrin_ivan_grozniy.pdf (дата звернення: 10.10.2022).

Перший цар всієї Русі Іван Грозний чи Іван IV мав складну особистість. Розумний, але схильний до спалахів неконтрольованого гніву, трагічне минуле Івана сприяло його сумнозвісній поведінці. Мало що відомо про його молодість, історики обговорюють його успіх як лідера. Широко визнано, що його уряд протягом століть створював територію сучасної Росії та централізований уряд.²¹

Іван IV, або Іван Грозний, був російським царем у 1530–1584 рр. і встановив традицію абсолютного правління. Після складного дитинства знущань і репресій він знищив своїх суперників і претендував на престол царства. Він відбив останніх монголів, забезпечив значне територіальне розширення та централізував бюрократію. У той же час його кровожерливі звички та жорстока особистість зробили його сумно відомим в анналах історії як божевільного правителя, якого навіть його власний народ називав «Грозним».

Часи правління Івана Грозного (1547–1584 рр.) – наступний важливий етап в утвердженні самодержавства та імперської ідеї в Московській державі. У 1547 р. Іван IV офіційно вінчався на царство. Царський титул, на думку організаторів цього акту (митрополита Макарій, духівника Івана IV Афанасія, Глинських), мав юридично зафіксувати необмеженість верховної влади, підтвердити претензії на «київську спадщину», піднести міжнародний авторитет московського правителя майже до імператорського рівня. Як відомо, Іван IV був першим московським царем²².

Проте і під час коронації, і згодом, і сам цар, і його оточення намагались уникати згадки і жертвували цим пріоритетом першості всупереч історичній правді заради ідеї споконвічності російського самодержавства. Однак урочиста коронація і царський вінець Івана IV самі по собі були лише важливою передумовою на шляху утвердження тиранічної влади всередині країни і подальших спробах Москви підкреслити свою особливу роль у християнському

²¹ Ivan the Terrible Biography. URL: <https://www.biography.com/royalty/ivan-the-terrible> (дата звернення: 07.10.2022).

²² Альшиц Д.Н. Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного. Л., 1988. С.85.

світі. Потрібно було обґрунтувати і нав'язати як підлеглим власної країни, так і за кордоном своє бачення місця московської династії, Москви у світовій історії.

За часів Івана IV продовжується вироблення офіційної ідеології внутрішньої і зовнішньої політики Москви. Як і раніше, її основу становили ідеї «Сказання о князьях Владимирских» і теорії «Москва – третій Рим»²³.

Однак використання саме останньої концепції на той час мало свої відмінності, акценти, вибірковий характер. Це було зумовлено як пріоритетами зовнішньої політики уряду, так і наявністю певних протиріч між царем і окремими керівниками церкви. Зокрема, Грозного не влаштовували ні намагання церкви зберегти свою відносну самостійність у державі, ні вороже ставлення митрополитів Германа Полева і Филипа Количева до репресій опричнини²⁴.

Формування Московської держави у її тиранічному та деспотичному прояві, ймовірно було можливим за впливу найпотужніших на той період держав – Візантійської імперії та Золотої Орди.

На думку, багатьох науковців, сприйняття візантійських концепцій «богообраності» влади імператора та її копіювання призвело до трансформації та формування теорії «Москва – третій Рим». Яка стала визначною для подальшого політичний розвиток Московії на кілька століть. Вона стала основою для обґрунтування російського месіанства і визначила на декілька століть подальший етнополітичний розвиток Росії.

Золота Орда відіграла важливу роль у формуванні основ деспотизму в Московській державі. Такий тип правління мав свої особливі норми і стандарти суспільного життя. Такі норми зводилися до держави, яка має найвищу цінність, де суспільство вище за людину. Особливістю такої держави є прагнення до необмеженої влади, яка гарантує привілеї та багатство найвищому її керівництву. Прагненням такої держави є завоювання та розширення території заради зміцнення влади і збагачення.

²³ Ключевский В.О. Сочинения... Т.2. С.125

²⁴ Буганов В.И., Богданов А.П. Бунтари и правдоискатели в русской православной церкви. М., 1991. С.7, 93-108.

Виникнення російського самодержавства пов'язане з входженням російських земель до складу Золотої Орди. Цьому сприяло кілька факторів. По-перше, монголи запровадили систему, засновану на підкоренні підданих абсолютної влади правителя (хана). Князі, які отримали ярлик правління, потрапили в залежність від хана, покладаючись на його військову міць для проведення власної політики та боротьби з конкурентами.

Монгольське панування сприяло формуванню комплексу меншовартості серед російських правителів. Саме в цей період титул «король» починає розумітися в сенсі абсолютно суверенного правителя. Прагнення до незалежності поступово ототожнюється з потребою створити власне королівство. Постійне намагання компенсувати власну неповноцінність на зовнішній арені. На думку Галіченка М. В., ідеологія «Москва – Третій Рим» мала на меті, з одного боку, зробити правлячу династію старшою за монгольську через зв'язок із Римом і Візантією, а з іншого – показати власну династію та її велич на тлі їх занепаду.²⁵

Вже з кінця 40-х років XVI ст. Іван IV переходить вже до самостійного правління. Через рік після повноліття, у 16 років, Іван Васильович зібрав бояр і повідомив про бажання одруження. На престол Іван IV зійшов у 1547 р., коли Митрополит Московський Макарій вінчав його на царство у Свято-Успенському соборі.²⁶

Навряд чи 16-річний Іван IV сам був ініціатором ухвалення царського титулу. У його оточенні важливу роль відіграв митрополит Макарій, один із найосвіченіших людей Росії того часу. Він брав активну участь у всій державній діяльності у 40-ті та 50-ті роки. Підняти авторитет государя за допомогою нового титулу, мабуть, прагнули його родичі – Глинські. Важливість прийняття царського титулу полягала у піднесенні правий і повноважень царя над князями, яких було чимало. Царський титул відігравав

²⁵ Галіченко М. В. Вплив ідеологеми «Москва – Третий Рим» на становлення самодержавства в Росії // Innovative solutions in modern science. Dubai. 2016. № 4 С. 108–127

²⁶ Мицик Ю. А. Іван IV Васильович Грозний. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ivan_IV (дата звернення: 07.10.2021)

важливу роль і в міжнародних відносинах, що давало можливість Івану Грозному вести переговори нарівні з іншими лідерами держав. Наприклад, у відносинах із Казанським, Астраханським, Кримським ханством. У відносинах із Західною Європою титул царя був не менш важливим. Титул «великий князь» зазвичай перекладали словами «принц» або «герцог», що занижувало князя на відміну від титулу царя.²⁷

Іван IV Васильович успадкував від батька не лише велику країну, що конкурує за владу на російських землях, а й непомірні амбіції та ревниве ставлення до всіх, кого він сам вважав узурпаторами верховної влади. В образі царя Івана поєдналося протиріччя, яке стало символом двох суперечливих тенденцій. Одна з них – віра в харизму монарха та законної монархічної влади. Друга – своєрідний імперський федералізм, строкатість і роз'єднаність країни, що розрослася і погано контролювана.

Своє правління Іван Грозний, всупереч думці, що склалася, почав зовсім не як тиран, а цілком прогресивний діяч. У його оточенні утворилася так звана Вибрана Рада, до якої входили митрополит Макарій, Олексій Адашев, Андрій Курбський, протопоп Сільвестр та інші. Сам термін «Вибрана Рада» використав друг монарха, князь А. Курбський, людина проєвропейської орієнтації. Молодий цар почав здійснювати низку реформ, вкладених як у централізацію держави, і на розвиток громадських інститутів. 1549 був скликаний своєрідний парламент – Земський собор з представниками всіх станів, крім кріпаків.²⁸

Князі Московії традиційно були збирачами податків для монголів і лише коли Іван Грозний зумів накопичити великий особистий стан і перемогти навколишніх суперників, зміцнивши свою владу та завоювавши довіру монголів, на Московщині почав з'являтися один правитель.

Після розвалу Орди утворився якийсь «вакуум сили», і цей «вакуум» втягував Московію у нові й нові завоювання. Вона почала приєднувати до себе одну за одною колишні ординські території: Казанське, Астраханське, та був і

²⁷ Кобрин В. Б. Иван Грозный. М.: Изд. «Московский рабочий», 1989 г., 175 с. URL: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/pdf/kobrin_ivan_grozniy.pdf (дата звернення: 10.10.2022).

²⁸ Рижов В. Шлях до тиранії. Иван Грозный – українець на московському престолі? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/shlyah-do-tyraniyi> (дата звернення: 07.10.2022).

Сибірське ханства. Підпорядкування і приєднання земель Сході було єдиним надійним способом убезпечити себе від набігів, під час яких тисячі російських людей викрадалися в рабство (работоргівля ще процвітала і була для ординців важливим джерелом доходів).

Після того, як Казанське, Астраханське і Сибірське ханства впали, східні кордони Московської держави стали зовсім розмитими: влада царя сягала тих географічних меж, до яких були в змозі дійти російські землепрохідці-колоністи.

Таким чином, титул Іван Грозного мав цілком логічну основу, що сприяло підвищенню авторитету монарха, відповідно вступив великий князь на престол з новим титулом і став першим царем Московської держави. Цар Іван IV і його оточення поставили перед собою найважливіші завдання щодо посилення централізованої Російської держави та утвердження її міжнародного значення.

1.2. Передумови реформування

На початку царювання Івана IV у Московському князівстві назріли об'єктивні передумови щодо реформ та певних змін у деяких сферах життя.

У XVI століття виникла необхідність зміцнення централізації держави, відповідно, необхідним було проведення реформ. Однією з головних перешкод у цьому була феодална роздробленість держави.

Завданням уряду було подолання залишків питомої системи, економічної ізоляції деяких територій, годівничої системи та намісницького апарату. Реформи були необхідні у багатьох галузях: у фінансах, судочинстві, армії, військовому будівництві, місцевому управлінні тощо.

Початок діяльності Івана IV Васильовича у сфері державної «служби» ознаменувався створенням так званої «Вибраної ради» 1549 р., фактичним керівником якої був Олексій Адашев. Різномірне за складом уряд Івана IV прагнуло зміцнення самодержавної влади та посилення централізації держави.

З цією метою в 1549-1560 рр. були проведені реформи в галузі центрального та місцевого управління, права, армії та інші, які відображали інтереси всіх феодалів та з'явилися певним компромісом між значною частиною дворянства та феодалською знаттю.²⁹

Причини реформ Івана Грозного були типовими для своєї доби. Подібні реформи проводились і в інших європейських державах у тому ж столітті чи раніше. Основними цілями реформ було підвищення централізації держави та посилення армії.

Певне коло істориків вважає, що провести реформування цареві допомогла Вибрана Рада, до складу якої входили важливі діячі зазначеного періоду, наприклад – царський духівник Сильвестр, воєвода А. Адашев, митрополит Макарій, князь А. М. Курбський, дяк Іван Висковатий. За царя існувала і Близька Дума – рада із знатних людей.³⁰

Термін «Вибрана Рада» був запроваджений князем А. М. Курбським, у своєму творі «Історія про великого князя Московського»³¹, для позначення кола осіб, які становили неформальний уряд за Івана Грозного в 1549-1560 рр.

Формування цього оточення Івана Грозного відбулося після московських подій літа 1547 р.: пожежі, а потім Московського повстання. Вибрана рада проіснувала до 1560 року. Вона проводила перетворення, що одержали назви реформ середини XVI століття.

У своєму первісному вигляді вона склалася у 1547-1549 рр. під впливом безлічі суперечливих факторів: формальне зміцнення авторитету та особистої влади юного монарха відбувалося на тлі кризи, що поглиблювалася в політичній еліті (страсти бояр і юних аристократів у липні 1546 р. і січні 1547 р. у зв'язку з інтригами); Московського повстання 1547; невдачі Казанського походу 1547-1548 рр.; відсутність достатніх коштів у скарбниці. Загострилося і

²⁹ Советская историческая энциклопедия. М., 1973-1982.

³⁰ Реформы Ивана IV Грозного URL:https://histerl.ru/otechestvennaia_istoria/kratko/reformy-ivana-4-groznogo.htmhttps://histerl.ru/otechestvennaia_istoria/kratko/reformy-ivana-4-groznogo.htm#i-2 (дата звернення: 07.10.2022).

³¹ История о великом князе Московском: (извлечено из «Сочинений князя Курбского») / Князя А. М. Курбского. С.-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1913. VIII с., 194 стб.

набуло загального характеру невдоволення повітового дворянства, городян, чорношосних селян адміністративними та судовими рішеннями намісників та волостелів, їх зловживаннями, «насильствами» з боку знаті у поземельних та інших суперечках.³²

Початкова програма перетворень була сформульована до Собору примирення у лютому 1549 р. (зазвичай вважається в історіографії першим земським собором), більш розлогий варіант реформ було розглянуто на Стоглавому соборі 1551 р. Проекти вироблялися рамках діяльності Вибраної ради, і навіть Боярської за участі митрополита Макарія, Сильвестра та інших. духовних осіб.

Діяльність Вибраної ради швидше за все можна розділити на 2 періоди: з кінця 1547 р. до рубежу 1554 і 1555 рр., з початку 1555 р. до весни 1560 р.

У перший період у рамках Вибраної ради та Боярської думи загалом активно себе виявляли «клани» Гедиміновичів (князі Бельські, І. Мстиславський, Булгакови-Голіцини та Щенятеви), князів Воротинських, Оболенських (на чолі з Д. І. Курлятевим), Захар'їних-Кошкіних (Захар'їни-Юр'єви, Захар'їни-Яковлі), Морозових, Воронцових та ін.

Під час другого періоду роботи Вибраної ради за збереження у ній кількох «груп впливу» А. Адашев став головним координатором всієї урядової діяльності. При цьому помітну роль в Вибраній раді грали й інші постаті (кн. Ф. А. Булгаков-Куракін, кн. Д. І. Курлятев, М. Я. Морозов, Ф. І. Розумний, Количев, І. В. Великий Шереметєв та ін), а також представники верхівки наказного апарату (скарбник Ф. І. Сукін, дяки І. Є. Циплятев, І. М. Висковатий, Ю. Сидоров, С. М. Митрофанов-Нечаєв), що забезпечував проведення реформ і реальне функціонування державного управління.³³

В історії середньовічної Росії, ймовірно, не було такого десятиліття, в якому було б проведено таку кількість реформ, як у роки правління Вибраної ради. Тоді точилася напружена, постійна реформаційна діяльність. Насамперед

³² Назаров В. Д. Избранная Рада. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/2001495 (дата – обращения – 08.10.2022).

³³ Назаров В. Д. Избранная Рада. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/2001495 (дата обращения – 08.10.2022).

почали поступово створювати перші накази – органи, які керували окремими галузями державного життя. Щоправда, називали їх спочатку ще не наказами, а хатами.³⁴

Земський собор і рішення прийняті на ньому мають важливе значення, оскільки відбулося фактичне перетворення московської держави в станово-представницьку монархію.

У 1549 року було скликано перший Земський собор, чи Собор примирення, у якому висловився перший заклик до реформ. Цар ініціював «Собор примирення», на якому головним питанням було викорінення корупції серед місцевих чиновників.

На цьому соборі було ухвалено важливі рішення, такі як: сформулювати необхідність реформи; заклик утримуватися від насильства та відстоювати свої інтереси в суді; засудження неправильного боярського уряду; оголошення про підготовку нового склепіння законів; звільнення дітей бояр від суду намісників та волостелів. Це було висловлено в указі, виданому відразу після скликання поради; створення Челобитної хати (наказу), на чолі якої був Олексій Адашев.³⁵

Собор, дав початок проведення Земської реформи, яка скасовувала хабарницьку систему годівель і стискала інтереси вищого стану.

Судебник 1550 займає особливе місце серед інших московських судовиків. Він спочатку створювався як елемент складнішої систематизації правових установ, що передбачає врегулювання сфер світського та церковного права. Щодо часу створення Судебника основним джерелом інформації для нас є промова царя на відкритті Стоглавого собору 1551 р. Попередній рік, на який

³⁴ Кобрин В. Б. Иван Грозный. М.: Изд. «Московский рабочий», 1989 г., 175 с. URL: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/pdf/kobrin_ivan_grozniy.pdf (дата звернення: 10.10.2022).

³⁵ Шмидт С.О. Челобитенный приказ в середине XVI столетия // Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии. 1950, Т. 7, № 5. С. 445-458.

посилається цар у своїй промові, це 7058 за старим літочисленням, тобто період з 1 вересня 1549 по 1 вересня 1550 р.³⁶

Важливо вказати на те, що відомо близько 40 списків Судебника 1550, перший з яких знайдено 1734 В. М. Татіщева і виданий 1768 Судебник має 100 статей, в основі якого закладені норми Судебника 1497 і ряд новел, які відкидали привілеї – «тархани» (звільнення від судових мит), встановлювали сувору відповідальність за зловживання судовою владою та проголошували закон єдиним джерелом права.³⁷

Містить переважно норми процесуального права («як судити боярам і окольнічим і всяким суддям»), а також ряд норм матеріального права, зокрема:

- у 1–7 ст. визначається порядок боярського суду, вперше у російському законодавстві формулюються поняття «посадового злочину» та його склад; у статтях 8-11 встановлювалися види та розміри судового мита та визначався порядок проведення судових дебатів;

- у ст. 20-23 вперше у російському законодавстві вводилося поняття солідарної та часткової відповідальності;

- у 25 ст. розмежовувався склад пограбування та розбою;

- у ст. 26 диференціюється відповідальність за безчестя залежно від станової власності;

- у ст. 27 визначається порядок розгляду спорів між іноземцями та росіянами;

- у ст. 28 докладно регламентується система діловодства у судах усіх інстанцій;

- у ст. 52 визначаються форма суду, процесу та порядок застосування тортур;

³⁶ Ананьева Н. Г. Происхождение и источники права Судебника 1550 года // Вектор науки ТГУ. Серия: Юридические науки. 2012. № 2(9). С. 7-9.

³⁷ Судебник 1550. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П – С. 736 с.

– у ст. 76-81 передбачається обмеження зростання холопства та контролюється порядок його виникнення, а також регулюються суперечки між власниками холопів;

– у ст. 85 встановлюється порядок викупу вотчини;

– у ст. 91 обмежується судова юрисдикція церкви;

– у ст. 92 вперше встановлюється принцип – «закон зворотної сили немає»;

– у ст. 98 встановлюється порядок прийняття та оприлюднення нових законів³⁸.

Ознайомившись зі змістом Судебника, важливо зазначити, що у ньому було підтверджено право переходу селян лише Юр'єв день. За Судебником все населення мало нести тягло (натуральні та грошові податки), було встановлено єдину систему оподаткування «соха».

У результаті, необхідно зазначити, що з реформування важливих сфер життя були об'єктивні чинники, які стали актуальними на період царювання Івана Грозного. Таким чином, діяльність Івана Грозного та Вибраної ради мала певні результати та наслідки, які ми вважаємо за краще трактувати з позитивного боку. Зокрема досягненнями цього періоду були – скликання Першого Земського собору та запровадженням нового Судебника.

³⁸ Судебник 1550. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] /ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П – С. 736 с.

РОЗДІЛ 2. ВОЄННІ РЕФОРМИ ІВАНА ГРОЗНОГО

2.3. Цілі та завдання реформ у воєнній сфері

Правління у статусі царя Грозний розпочав проведення першого засідання Земського собору, у якому брали участь бояри, церковні лідери, дворяни, чиновники, представники посадського населення. На обговорення винесли питання щодо перетворень у внутрішній та зовнішній політиці.

Розширення території вимагало ефективнішого управління на місцях, вибудовування вертикалі влади.

Слід зазначити, що за період царювання Івана Грозного 1547–1584 рр., Московська держава мала всього три мирні роки з тридцяти семи! Тридцять чотири роки битв, боїв, походів різних фронтах.

Війни першого російського царя змінили вигляд континенту. З лиця землі зникло кілька держав (Казанське ханство, Астраханське ханство, Лівонія). Як суверенна держава припинило існування Велике князівство Литовське, що злилося з Польщею до Річ Посполитої. На грані загибель виявилось Сибірське ханство, яке добивали далеко за Уралом загони козаків та дітей боярських.

Як самостійна політична та військова сила вперше заявили про себе дніпровські козаки, що змусили з собою рахуватися самого короля Стефана Баторія.

Задля досягнення геополітичних цілей Івану IV також послужили різні реформи сферах держави, переважно в антибоярському та централізаторському дусі.³⁹ Виразом цих реформ був новий звід законів 1550 р., який отримав назву Судебник.⁴⁰

³⁹ W.A.Serczyk, Radziecka dyskusja o absolutyzmie w Rosji, „Kwartalnik Historyczny” 1973/3.

⁴⁰ Przejął niemal w całości postanowienia Sudiebnika z 1497 r., choć był od niego obszerniejszy. Obowiązywał przez prawie 100 lat, pełniąc funkcję źródła prawa, które umacniało rosyjskie samodzierżawie. Por. M.Szczaniecki, Powszechna historia państwa i prawa, Warszawa 2003, s. 206.

Ще важливіше для у державах були проведені військові реформи, такі як створення нової формації – стрільців.

У зовнішній політиці Іван Васильович ставив кілька цілей: завершення об'єднання російських земель, приєднання татарських ханств на сході, відображення набігів кримських татар і захист від імперії Османа на півдні, отримання виходу до Балтійського моря, де контроль встановили хрестоносці. Паралельно Грозний заохочував експедиції Схід з метою освоєння сибірських земель.

Для виконання оборонних і наступальних завдань потрібно було провести військову реформу, створити напівпрофесійну армію і надати солдатам найкращу зброю XVI століття. Лише Казанське ханство за першу половину 1500-х років здійснило 40 руйнівних походів на російські землі.

Одна з найважливіших проведених реформ – військова. Іван Грозний прагнув підвищити рівень дисципліни у лавах солдатів. На перше місце ставилося розвиток артилерії, без якої захоплення фортець перетворювалося на багатомісячну виснажливу облогу. Потрібно було створення професійної армії.

Першу широкомасштабну військову реформу, що торкнулася різних сфер державного життя, по праву пов'язують із діяльністю царя Івана Грозного, початок якої поклав указ від 3 жовтня 1550 р. Після того як влітку 1550 р. російське військо не змогло взяти Казань, цар почав реформи. 3 жовтня 1550 р. Іван Грозний підписав указ про поділ земель навколо Москви між 1000 поміщиками, які посіли ключові командні посади в армії.⁴¹

На довічну службу призвали 3 тис. осіб, які сформували стрілецьке військо. Спочатку бійців озброювали холодною та ручною вогнепальною зброєю. Пізніше полкам надали артилерію. До

⁴¹ Serczyk Władysław A., Iwan IV Groźny, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 2004. URL: <https://histmag.org/Iwan-IV-Grozny-reformator-dyplomata-pobozny-okrutnik-17889> (дата звернення: 04.05.2023).

складу армії входили селяни, але сотниками призначали представників почесних сімей.⁴²

Основним змістом реформи стало впорядкування системи комплектування та військової служби в помісному війську; організація централізованого управління армією; створення постійного стрілецького війська; централізація системи постачання; створення постійної сторожової служби на південному кордоні.

Крім того, військова реформа визначила правила несення прикордонної служби, сформувала нові органи військового управління, які пов'язані з адміністративними нововведеннями.

Перш ніж розглядати сутність воєнних реформ Івана Грозного, слід відзначити деякі аспекти та події, що їм передували.

На початку єдиного правління Іван Грозний усвідомив необхідність зміцнення своїх позицій і тому провів кілька реформ:

1) Іван Грозний, вінчаний на царство, став першим коронованим царем Московської держави. Таке становище збільшувало авторитет як самого правителя, а й верховної влади загалом. Крім того, при прийнятті титулу цар зазнав сакралізації, а саме: монарх став не лише правителем держави, а й главою православного світу;

2) Податкові пільги власників церковних земель були значною мірою обмежені;

3) Для управління державою було створено систему наказів: Посольський, Розрядний, Земський, Помісний, Стрілецький та Челобитний. Було проведено реформу місцевого самоврядування. У 1556 р. цар видав «Укладення про службу». Згідно з ним, від кожних 150 десятин землі землевласники мали висилати до армії 1 солдата. Хто не

⁴² Духопельников, В. М. Иван Грозный. Харьков. Фолио, 2011. 120 с. (Знаменитые люди планеты). URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226524> (дата озверення: 01.05.2023).

давав – той сплачував штраф. служивим людям виплачувались гроші з скарбниці.

Також у країні підвищувався рівень невдоволення селян, викликаний посиленням впливу годувальників, надмірним збором податків для них, збільшенням ролі намісників та волосників, зловживанням намісників своєю судовою владою.

Відповіддю на зловживання стали вимоги повітових об'єднань передати дітей боярських, посадських людей у містах та селянських волостях до проведення судових розслідувань та самого суду з рук володарів та намісників до рук їх виборних представників. Через війну виникло губне керівництво, які очолювали губні старости, старост вибирали з служивих люди на повітовому суді.⁴³

Після «Собору примирення», у 1550-х рр., діяльність царя ознаменувалася історично значущими подіями. Найважливішим із них було видання Царського «Судебника» Івана IV, та указів про вдосконалення управління в армії та припинення корупції: «Про обмеження місництва при призначенні на командні посади у поліцях». У 1550 р. проведено влаштування тульської «засічної межі», на початку 1551 р. (лютий-травень) проведений Стоглавий собор, 1552 р. знаменувався взяттям Казані, приєднанням Казанського ханства до Російської держави.⁴⁴

У період з 1550 по 1571 рр. Івану IV вдалося створити найбільшу за чисельністю армію в Європі – до 300 тисяч осіб, що становило близько 3% населення Русі. Внаслідок упорядкування системи комплектування та організації військової служби було створено помісне військо. Його основою стала дворянська кіннота, що формувалась за принципом ополчення: всі придатні до служби власники маєтків і вотчин мали з'являтися в похід зі своїми кінями, припасами і зброєю і

⁴³ Духопельников, В. М. Иван Грозный. Харьков. Фолио, 2011. 120 с. (Знаменитые люди планеты). URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226524> (дата озверення: 01.05.2023).

⁴⁴ Семенкова Т.Г. Исторические условия завершения династии Рюриковичей и особенности царствования Ивана IV Грозного в этот период. // Новый взгляд. Международный научный вестник. 2013. № 2. С. 107–118.

виставляли по одному озброєному ратнику з кожних 50 десятин землі. Окрім помісного Іван IV організував стрілецьке військо. Воно стало першим регулярним військом на Русі і комплектувалося з вільного міського та нетяглого (не оподаткованого) сільського населення.⁴⁵

В результаті реформування були завойовані Казанське ханство, Полоцьк, приєднані Астрахань та Ногайська орда. Однак Івану IV не вдалося досягти остаточної перемоги над Лівонією і отримати вихід до Балтійського моря.

Внутрішня політика царя Івана IV так чи інакше слугувала реалізації зовнішньої політики це потрібно враховувати. Успіхи і невдачі на зовнішній арені були тісно пов'язані з внутрішньою політикою.⁴⁶

Воєнні реформи, проведені Іваном Грозним в Російській державі, мали на меті модернізацію та зміцнення армії, поліпшення організації військового управління та підвищення бойової ефективності.

Таким чином, основними цілями та завданнями цих реформ були:

- Централізація військової влади – Іван Грозний намагався утримати повний контроль над військовими силами. Він установив централізовану систему керівництва, призначивши безпосереднього командира, військового урядника, який безпосередньо підпорядковувався самому цареві.
- Реорганізація військової структури – було введено нову організацію військових підрозділів, відомих як «ополчення». Ці підрозділи були розподілені по території держави і включали в себе військовообов'язкових осіб. Ополчення були використані для забезпечення оборони та військових операцій.

⁴⁵ Духопельников, В. М. Иван Грозный. Харьков. Фолио, 2011. 120 с. (Знаменитые люди планеты). URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226524> (дата озверення: 01.05.2023).

⁴⁶ Krzysztof Surowiec, Aleksander Razin Założenia geopolityki Iwana IV Groźnego i jej realizacja w Rosji w latach 1547-1584. Cz. II // Humanities and Social Sciences. vol. XXI, 23 (2/2016), pp. 219-231.

- Залучення нових суспільних груп – Іван Грозний впровадив систему «воїнської служби» (воинская служба), за якої всякому дворянину було обов'язково служити у війську. Це дозволило залучити нові суспільні групи до військової сфери і зміцнити армію.
- Поліпшення озброєння та військової техніки: Були впроваджені заходи для покращення якості озброєння.

Отже, реформування у військовій сфері було зумовлено сукупністю чинників та передумов для трансформацій та змін у воєнній сфері.

2.4. Суть воєнних реформ Івана Грозного

Початком військових перетворень припадає на 1550 р. Завершення можна датувати 1560 р., тобто розпуском Вибраної Ради, а можна і 1571 р. – датою створення прикордонної служби.

Реформування армії відбувалося на тлі ведення війни з Казанським і Кримським ханством. Зрозуміло, державі було потрібне сильне військо.

Ставши царем Іван IV спробував вирішити дві свої найбільш нагальні проблеми одночасно. Його найближчим зовнішнім ворогом було Казанське ханство. У шести попередніх випадках (1439, 1445, 1505, 1521, 1523 і 1536 рр.) Казань нападала на Москву, а російські війська вторглися до Казані сім разів (1467, 1478, 1487, 1530, 1545, 1549 та 1550 рр.).

До початку реформи у війську царя була помісна кіннота та артилерія, а також певна кількість піхоти з вогнепальною зброєю. Цар вирішив створити напіврегулярне піше стрілецьке військо, яке мало перевагу в обороні фортець. У 1550 р. створено було 6 стрілецьких полків загальною чисельністю 3000 душ. Командири та сотники були дворянського роду, рядовий склад – вихідці із простого народу. Ближче до дати смерті царя чисельність стрільців становила понад 10 тис. чоловік.

Стрільці відіграли помітну роль у російській історії XVI – XVII ст. На погляд П.П. Єпіфанова, Іван IV в 1550 році запровадив стрілецьку піхоту шляхом вибору зі старих пищальників. Водночас, автор підкреслював відмінності пищальників від стрільців: пищальники несли тимчасову службу, а стрільці складали постійну піхоту.

Піхота з вогнепальною зброєю розглядалася великокнязівською владою не лише як посилення армії, а й як можливість зміцнити особисту безпеку монарха та забезпечити силовий вплив на підданих.⁴⁷

Уряд Івана IV, формуючи в 1550 р. «виборних стрільців» прагнув, зокрема, забезпечити царя надійною охороною як доповнення слугам зі складу государевого двору.

Під час створення стрілецького війська враховувався іноземний досвід. Військовий історик XIX ст. П. О. Бобровський вважав, що у влаштуванні стрільців спочатку багато було взято від німецьких ландскнехтів.⁴⁸ Ймовірно, і литовські жовніри послужили одним із зразків при організації стрілецького війська.

Слід згадати, що у 1546 р. в Коломні відбулися хвилювання пищальників, що виявило недостатню надійність цих військових з'єднань. З іншого боку, потреба у боєздатній піхоті чітко виявилася під час облоги Казані Іваном IV у лютому 1550 р. під час штурму цар залучав піших холопів з пищалями, але через відлигу воїни не змогли стріляти з вогнепальної зброї, як наслідок – Казані взяти не вдалося.⁴⁹

Ймовірно, з огляду на досвід невдалого походу уряд прийняв рішення про заснування стрілецького війська. За повідомленням Продовження Хронографа 1512 р. у Москві 1550 р. було створено загін «виборних стрільців». Загін

⁴⁷ Герберштейн С. Записки о Московии. М., 1988. С. 132

⁴⁸ Бобровский П.О. Постоянные войска и состояние военного права в России в XVII столетии // Юридический вестник. 1982. Октябрь. С. 254.

⁴⁹ Глазьев В.Н. Стрельцы и их начальники в XVI в. // История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск. I. Русская армия в эпоху царя Ивана IV Грозного: материалы научной дискуссии к 455-летию начала Ливонской войны. 2013. Ч. I. Вып. II. С. 188-202 URL: <http://www.milhist.info/2013/03/28/glaziev> (дата звернення: 28.04.2023).

«виборних стрільців» ділився на статті (пізніше їх почали називати наказами). Статті у свою чергу розбивалися на сотні.⁵⁰

Цар Іван наказав побудувати Свіязськ – місто-фортецю та військовий склад на острові на кордоні з Казанню, щоб той служив йому як база для майбутніх експедицій уздовж усієї середньої течії річки Волги. Походи російських військ у 1549 та 1550 рр. не вдалися, але Іван був непохитний, і в 1552 р. Казанське ханство, нарешті, було знищено.

Насамперед, зміцненню військової могутності російської держави сприяло створення підрозділів піхоти озброєної вогнепальною зброєю. Тепер такі загони перевели на постійну основу. У 1550 році цар створив виборних стрільців із пищалями в кількості трьох тисяч, та наказав їм жити у Воробйовій слободі.⁵¹

Стрільці отримали уніформу, що складається з традиційного російського довгого каптана, що доходить до кісточок, конічного ковпака, або хутряної шапки, і чобіт. Вони були озброєні гнотиком і шаблею. Бердиш або довга черешкова сокира з серповидним лезом, яким можна було і рубати і колоти, і який міг також використовуватися як підставки для мушкету, став за значимістю другим видом зброї стрільців. Порох і свинець видавався їм із скарбниці, а кулі вони відливали самостійно. Їхній зарібок коливався від 4 до 7 рублів на рік для рядових стрільців, і від 12 до 20 для сотника або командира сотні. Від 30 до 60 рублів отримували стрілецький «голова» чи командира полку. У той час як рядові стрільці також отримували овес, жито, хліб та м'ясо (баранина), старші чини були наділені земельними наділами від 800 до 1350 га.

52

На той час це була дуже висока плата, порівнянна з платнею аристократичної, тобто помісної кавалерії. Наприклад, у 1556 р. платежі для її вершників становили від 6 до 50 рублів на рік. З іншого боку, кіннотникам

⁵⁰ Полное собрание русских летописей. Т.22. СПб., 1911. С. 532-533. URL: <http://annales.info/sbo/contens/psrl.htm> (дата звернення: 01.05.2023).

⁵¹ Shpakovsky V., Nikolle D. *Armies of Ivan the Terrible/ Russian Troops 1505 – 1700.* (Men-at-arms № 427) Osprey Publishing Ltd. Oxford, UK. 2006. 48 p

⁵² Shpakovsky V., Nikolle D. *Medieval Russian Armies 1250 – 1500.* (Men-at-arms № 367) Osprey Publishing Ltd. Oxford, UK. 2002. 48 p.

виплачувались також одноразова допомога протягом шести або семи років, що дозволяло їм придбати військове спорядження. Потім вони жили на доходи зі своїх земель, які селяни супроводжували своїх господарів на війну як озброєна челядь. Це була звичайна феодална система, при якій поміщики з великими маєтками мали виставляти більше кавалеристів у похід.

Багато в чому, стрільці XVI–XVII ст. у Росії були подібні з піхотою яничар Османської імперії, і, можливо, їхня поява частково пов'язана з їх успішним досвідом участі у війнах. Кожен полк відрізнявся за кольором каптанів, і, як правило, був відомий під ім'ям командира. У самій Москві перший полк ставився до Придворного наказу, тому що служив «близько царського стремена». По суті, це був полк царської гвардії, за яким слідували всі інші стрілецькі полки. Слідом за створенням загону московських стрільців подібні набори були зроблені в інших містах. Проте лише деякі російські міста мали стрілецькі полки. Але московські стрільці мали найбільш високий статус, і розжалування в «міські стрільці» та заслання в «далекі міста» сприймали як дуже важке покарання.⁵³

З часу створення підрозділу «виборних стрільців» позначення людей, озброєних пищалями та які перебувають на державному забезпеченні, змінилося. Термін «казенний пищальник» замінювався словом «вогняний стрілець» або просто «стрілець». Якийсь час ці слова співіснували.

У літописному уривку говорилося, що Іван IV «учинив виборних стрільців» 6 статей, а у кожній статті «пищальників» 500 осіб.

Поступово термін «стрілець» витіснив старе найменування «пищальник». Починаючи із середини XVI ст. «стрільцями» називати воїнів із ручною вогнепальною зброєю, що становлять особливу групу населення, окремий «чин» в московській державі.

У ході військової реформи було створено найбільші за чисельністю вонно-сухопутні сили в Європі, призначені для захисту величезних за протяжністю кордонів держави. Вони налічували 250–300 тис. осіб (80–100 тис.

⁵³ Shpakovsky V., Nikolle D. *Medieval Russian Armies 1250 – 1500*. (Men-at-arms № 367) Osprey Publishing Ltd. Oxford, UK. 2002. 48 p.

помісної кінноти, понад 20 тис. стрільців, 2,5 тис. пушкарів, 80–90 тис. «посохи», за винятком містових козаків та інших служивих людей), що становило приблизно 3% від населення.

Головами та сотниками до стрільців призначали лише дворян та дітей боярських. Саме вони мали реальні важелі управління стрільцями

Також в 1550 р. цар видав указ про створення «обраної тисячі». Тисяча дворян одержала землі біля столиці. Ця подія стала початком формування московського дворянства. Обмежив цар та систему місництва (розподілу посад залежно від знатності предків).⁵⁴

Щоб зацікавити феодалів у військовій службі, уряд шукав кошти їхнього заохочення. У 1550 р. після проведення великого огляду Іван IV виділив одну тисячу поміщиків (дітей боярських – найкращих слуг) і спробував наділити їх маєтками у прилеглих до Москви повітах. За його задумом ця «обрана тисяча» (до неї увійшли служиві люди найзнатніших князівських і боярських прізвищ, що ставали дворянами-поміщиками) мала скласти кістяк майбутнього командного складу армії. Проте вільних підмосковних земель бракувало, а південних районах держави їх залишалося ще досить. Іван IV не поспушився забезпечити ними як аристократів, так і численну масу воїнів-дворян.⁵⁵

Нові «московські дворяни» утворили верхній шар служивих людей, звідки черпалися кадри для придворної та наказної служби, а також командні кадри для помісної міліції та міської служби на кордонах держави.

Уряд Івана IV, надавши струнку військову організацію помісній системі та зрівнявши в службі вотчинників з поміщиками, створив численне кінне військо, готове виступити у будь-який похід. Військова служба дворян-поміщиків була як довічної, а й спадкової.

⁵⁴ Военна реформа Ивана IV URL:<https://obrazovaka.ru/istoriya/voennaya-reforma-ivana-4.html> (дата обращения – 15.05.2023).

⁵⁵ Филюшкин А. И. История одной мистификации: Иван Грозный и «Избранная рада». — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. 352 с

У 1550 р. стрілецькими головами стали 6 чоловік: Г. В. Жолобов-Пушечников, М. І. Дяк Ржевський, І. С. Черемісінов⁵⁶, В. Ф. Прончищев, Ф. І. Дурасов, Я. С. Бундов.⁵⁷

Отож, серед перших 6 стрілецьких голів четверо серед «найкращих слуг» були записані в Тисячну книгу 1550 р. (з них троє та у Дворовому зошиті 1550 рр.). Двоє з тих, що залишилися, були записані в Дворовий зошит 1550-х років. Безперечно, перші стрілецькі голови входили до складу государевого двору.

Серед перших стрілецьких голів можна виділити великих воєначальників та дипломатів: І. С. Черемісінова та М. І. Дяка Ржевського. Для них командування стрільцями стало однією зі сходинок успішної службової кар'єри, вінцем якої став чин думного дворянина І. С. Черемісінова та намісництво М. І. Дяка Ржевського.

На відміну від стрілецьких голів, імена та прізвища стрілецьких сотників рідше потрапляли до документів. Нам відомі лише деякі з них: А. Бартеньєв (1554 р.), С. Кобелєв (1555 р.), Г. Богатирьов (1557 р.).⁵⁸

З них А. Бартеньєв, мабуть, відзначений у Дворовому зошиті 1550-х рр. Двох інших у складі государевого двору немає, очевидно, вони вибиралися з містових дітей боярських.⁵⁹

Пересічні стрільці були озброєні пищалями, бердишами, мечами. З ними проводилися спеціальні заняття зі стрільби. За службу стрільці отримували платню, при цьому вона не відрізнялася одноманітністю.

Додатковим джерелом існування для стрільців були ремесла, торгівля, промисли.

⁵⁶ Пенской В.В. «Центурионы» Ивана Грозного, часть II: Иван Семенов сын Черемисинов // История военного дела: исследования и источники. 2012. Т. III. С. 239-296.

⁵⁷ О М. И. Ржевском, И.С. Черемисинове подробнее см: Пенской В.В. Матвей Иванов сын Дьяк Ржевский // Вопросы истории. 2012. № 11. С. 28-44.

⁵⁸ Полное собрание русских летописей. Т.13. СПб., 1904. С. 242, 258, 283. URL: <http://annales.info/sbo/contens/psrl.htm> (дата звернення: 01.05.2023).

⁵⁹ В Дворовой тетради 1550-х гг. два Афанасия Бортеньева: один из Дорогобужа, другой – из Кашина с пометой: «губной». См.: ТКДТ. М.-Л., 1950. С. 136, 192

Набір та утримання стрільців не були винятковим правом царя. Іноді стрільці перебували на службі у великих землевласників. У складі гарнізонів міст, що належали І. Ф. Мстиславському (Венев, Єпіфань) і Романовим (Скопін) входили стрільці, які отримували платню від власників міст.⁶⁰

Зрозуміло, число володарських стрільців було незначним і мало тенденцію до скорочення. Це явище – прямий пережиток питомої старовини. Переважна більшість стрільців знаходилося на службі у царя і служила знаряддям зміцнення його влади.

Службові обов'язки стрільців відрізнялися. А. Поссевіно виділив три основні групи стрільців. За його повідомленням, стрільці стають «або княжими охоронцями, або служать на війні, або розміщені по гарнізоних фортецях».⁶¹

Найбільш привілейованими були стрільці, що становили збройну охорону царя – «стрім'яні». Вони несли варти у палаці, оберігали главу держави під час походів та виїздів, заарештовували осіб, які потрапили в опалу.

Російські історики використовують слово опричнина у двох сенсах: у широкому це означає всю державну політику царя в 1565-1572 рр., у вузькому – територію опричнини та опричне військо. Тоді найбагатші землі у Росії стали територією опричнини, забезпечуючи цим царя багатими доходами. У Москві деякі вулиці також стали частиною опричнини, а за межами Московського Кремля був побудований Опричний палац.⁶²

Після заснування опричнини в 1565 р. частина стрільців служила в опричному війську. Головним завданням опричних стрільців була охорона царської особи та його палацу. Щодня у варту при палаці заступало 500 стрільців. Під час Новгородського походу в 15-ти тисячному опричному війську числилось 1500 стрільців.⁶³

⁶⁰ Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. М., 1962. С. 387-388.

⁶¹ Поссевино А. Историческое сочинение о России XVI в. М., 1983. С. 42

⁶² Шпаковский В. О. «Солдат ы» Ивана Грозного // Наука. Общество. Государство. 2015 № 1 (9) С. 1-11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soldaty-ivana-groznogo> (дата звернення: 07.05.2023).

⁶³ Романов М.Ю. Московские стрельцы. М., 2004. С. 18.

Точну чисельність стрільців у XVI ст. визначити неможливо, як і чисельність всього російського війська.⁶⁴ Близьку до достовірної цифру на кінець XVI ст. повідомляє Д. Флетчер. За його словами, цар виплачує постійну платню 12000 стрільцям, 5000 із них постійно перебувають у Москві чи іншому місці перебування царя та 2000 стремених стрільців належать до «Палацу або будинку, де він живе».⁶⁵

Дещо пізніше, в 1556 р. видається «Укладення про службу». Положення про службу 1556 є складовою «Вироку царського про годівлі і службу». Документа, який, з одного боку, завершив вироблення норм, що регулюють помісне землеволодіння, з іншого – завершив процедуру реорганізації збройних сил московської держави. Саме останньому аспекту і присвячений такий нормативно-правовий акт, як Укладення про службу. Він визначив порядок служби починаючи з середини XVI в.; тобто. встановив прядок формування військ та виплати платні військовослужбовцям. Норми «Укладення про службу» 1556 р. розроблялися насамперед стосовно членів Государевого двору, та був поширені і на дітей боярських.⁶⁶

Прийняття цього нормативно-правового акта було зумовлено тим, що у XVI ст. у Росії спостерігається формування особливих взаємин між державно-адміністративним апаратом та існуючими у державі станами. Держава чинила значний вплив на процес формування станів, з одного боку, з іншого, – сам адміністративний апарат існував лише завдяки сформованій у державі становій структурі.

Згідно з прийнятим Укладенням, з кожних 50 десятин землі їх власники повинні були на першу вимогу государя виставляти по одному повністю спорядженому кіннотнику, а якщо передбачався тривалий похід, то такий власник повинен був надати жодного, а цілих двох коней.⁶⁷

⁶⁴ Пенской В.В. Военный потенциал Российского государства в конце XV–XVI веках: количественное измерение // Отечественная история. 2008. № 1. С. 4.

⁶⁵ Флетчер Д. О государстве русском. М., 2002. С. 86-87.

⁶⁶ Зимин А. А. Реформы Ивана Грозного: очерки социально-экономической и политической истории России середины XVI в. М.: Соцэкгиз, 1960. 511 с.

⁶⁷ Уложение о службе 1556 г. URL: <http://www.hrono.ru/dokum/1500dok/1556uloz.php> (дата звернення: 05.05.2023).

У XVI ст. боярство і дворянство і виконують у Росії роль таких служивих станів. Зокрема, до таких обов'язків, які вони несли, належали військова служба та взаємопов'язані з нею придворна чи адміністративна діяльність.

Отже, відбувається юридичне оформлення військово-помісної системи. Залежно від цього, які службові обов'язки покладалися представників цих станів, і навіть розмірів належних їм земельних володінь, вони ділилися на чини. У тому числі виділяються такі групи:

- Службовці з Москви (столичні). До цієї категорії належали придворні бояри та дворяни, які були власниками маєтків, розташованих під Москвою. Вони займали привілейоване становище;
- Службовці з «міст» (провінційні). Це менш привілейована станова група. До неї належали представники городского дворянства, боярські діти. Саме цю систему взаємовідносин і було закріплено прийнятим у 1556 р. нормативно-правовим актом.

Воно вводило всім світських феодалам, поміщикам і вотчинникам обов'язкову військову повинність. Служба розпочиналася з 15 років і переходила у спадок. Це загальне укладання вносило лад у відбування ратної служби і давало уряду можливість вести точний облік його ратних сил. Такого ж обліку прагнув уряд, становлячи у ті роки «родословець» всіх відомих родів московської знаті та вищого шару дворянства і редагуючи офіційну «розрядну книгу» із записом службових призначень на найважливіші посади з 1475 року. Вся сукупність перерахованих заходів вела до впорядкування службових тягарів та винагороди за службу і, таким чином, охоплювала всі сторони військової організації держави.⁶⁸

У другій половині XVI ст. у військо влилися козаки, котрі жили на Дону і зберігали свою структуру організації. Загалом військові перетворення Івана IV зміцнили збройні сили держави.⁶⁹

⁶⁸ Духопельников, В. М. Иван Грозный. Харьков. Фолио, 2011. 120 с. (Знаменитые люди планеты). URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226524> (дата озверення: 01.05.2023).

⁶⁹ Духопельников, В. М. Иван Грозный. Харьков. Фолио, 2011. 120 с. (Знаменитые люди планеты). URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226524> (дата озверення: 01.05.2023).

Таким чином, Укладення про службу 1556 р. оформило основи помісного землеволодіння на законодавчому рівні, визначило процедуру формування російської армії, що призвело до створення збройного формування нового типу. Серед нововведень, які були закріплені в Уложенні, можна відзначити.

1. Довічний та спадковий характер військової повинності;
2. Визначення віку надходження на государеву службу (15 років);
3. Введення нових засад мобілізації збройних сил країни;
4. Закріплення за кожним землевласником обов'язки виставляти по одному кіннотнику з кожних 50 десятин землі, за невиконання якої встановлювалися штрафні санкції, а також передбачалася можливість вилучення землі;
5. Введення можливості виплати платні;
6. Введення періодичних оглядів та зборів.

Зміст документа під назвою «Укладення про службу» регламентував порядок військової служби для власників вотчин та маєтків. Земельні наділи перерозподілили та вилучили володіння у дворян, які не виставляли необхідну кількість людей для участі у походах.

Іван IV починав як реформатор. Серед його звершень цього періоду – спроба створення регулярного російського флоту та портів.

1-у казенну верф Іван IV заснував у Нарві, яка була відвойована ним у 1558 р. для виходу в Балтійське море. Працювали на верфі майстри з Холмогор та Вологди – їх цар посилав за кордон для навчання. Запрошений з Англії майстер Джон Каттерлінг побудував велику галеру та бригантину. Але ці кораблі грізному цареві не сподобалися, і він вигнав майстра. У Нарві також базувалася флотилія із 17 кораблів під командою Карстена Роде.

В 1568 Іван IV наказав заснувати верф в Нижньому Новгороді, і вже через рік побудований тут барк «Томас Бонавентура» з командою з 12 англійців і 40 росіян здійснив вдале плавання в Персію. Ці кораблі були торговими, але мали гармати для захисту від грабіжників, які чатували на купців у Астрахані і в

дельті Волги. Також, у Вологді цар побудував кораблі на випадок заколоту, щоб тікати до Англії.⁷⁰

Також слід вказати, що у 1570 р. з'явилася каперська флотилія – загін озброєних судів, створений за наказом Івана IV Васильовича під час Лівонської війни 1558-1583 рр. з метою порушити морську торгівлю Речі Посполитої та Швеції в Балтійському морі.

Причинами, які спонукали російського царя використовувати каперство, були активізація дій шведського і польсько-литовського каперів на торговельних шляхах, що пов'язували Росію з Англією та Данією, а також відсутність власного флоту для захисту морської торгівлі.

Очолював каперську флотилію Івана Грозного датський корсар Карстен Роде, прийнятий на російську службу. Він отримав від Івана IV кошти на придбання корабля та «жаловану грамоту» (каперське свідоцтво), яка забезпечувала каперській флотилії Івана Грозного легальне становище та давала змогу базуватись у портах нейтральних чи дружніх Російській державі країн.⁷¹

Відповідно до умов договору, Роде присвоювалося звання «морського отамана» із зобов'язанням передавати російському цареві кожне третє захоплене судно і за кращою гарматою з двох інших кораблів. Крім того, до державної скарбниці мала надходити 1/10 частина від продажу захоплених товарів. Роде придбав озброєне судно, набрав команду і в першому ж рейді захопив 2 торгові судна та шведський військовий корабель. Протягом першого місяця йому вдалося захопити ще 13 кораблів, частина яких поповнили склад його флотилії.⁷²

Кораблі каперської флотилії Івана Грозного базувалися в Аренсбурзі (острів Езель), портах датських островів Борнхольм та ін. Команди комплектувалися датськими та німецькими моряками, московськими

⁷⁰ Зимин А.А. Реформы Ивана Грозного: Очерки соц. - экон. И полит. истории середины XVI в. М.: Наука, 1960. 511 с.

⁷¹ Новиков Н. Борьба России за выход на Балтийское море в XVI столетии и каперский флот Ивана Грозного // Морской сборник. 1938. № 7. С. 90-106.

⁷² Скрицкий Н. Пиратство при Иване Грозном // Морской флот. 2007. № 1. С. 91-93.

пушкарями та архангельськими поморами. До вересня 1570 трофеями каперської флотилії Івана Грозного стали 22 судна з товарами, вартість яких оцінювалася в 500 тисяч єфимок (талерів).

Річ Посполита та Швеція організували низку морських експедицій проти каперської флотилії Івана Грозного, якій, проте, вдавалося сховатися у датських протоках. Під тиском прибалтійських держав датський король Фрідріх II у жовтні 1570 р. наказав заарештувати К. Роде, а судна його флотилії конфіскувати. Не маючи своїх баз у Балтійському морі каперська флотилія Івана Грозного перестала існувати.⁷³

За царя Івана Грозного Російська держава збільшилася і його межі відсунулися на південь і схід. 1 січня 1571 р. начальником станичної, сторожової служби Іван Грозний призначив найвідомішого воїна свого часу М. І. Воротинського, який відзначився у походах проти шведів, поволзьких та кримських татар, а також при взятті Казані, будучи воєводою Великого полку. У лютому того ж року під керівництвом Воротинського було розроблено, а потім затверджено царем «Боярський приговор про станичну і сторожову службу» 16 лютого 1571 року був затверджений складений Воротинським «Боярський приговор про станичну і сторожову службу» – перший статут прикордонників у Росії. Він передбачав і стаціонарний, і мобільний нагляд за кордоном, вартовим платили високу платню, а за залишення посту загрожувала смертна кара. Цей документ, по суті, став першим прикордонним Статутом, який визначив порядок служби з охорони кордонів Московської держави. Зберігся ще один важливий історичний документ – Синодик Успенського собору. До нього занесено імена загиблих російських ратників на німецьких, литовських та південних рубежах. Православна церква молилася за христілюбне російське військо, бажаючи йому перемоги над ворогом.⁷⁴

Наприклад, Ушаков об'їхав увесь край, склав його подібний топографічний опис, побудував на річці Кубань 10 фортець і редутів, налагодив

⁷³ Новиков Н. Борьба России за выход на Балтийское море в XVI столетии и каперский флот Ивана Грозного // Морской сборник. 1938. № 7; Морской атлас. М., 1959. Т. 3. Ч. 1; Скрицкий Н. Пиратство при Иване Грозном // Морской флот. 2007. № 1.

⁷⁴ Грищенко П.В. Военная история Отечества с древнейших времён до наших дней. М., 1995. 513 с.

кордонну та розвідувальну службу, організував оборону Кримського півострова, ввів систему сигналізації та оповіщення між береговими батареями та молодим Чорноморським флотом. Зміцнив кордони у Фінляндії та на Карельському перешийку.⁷⁵

У військовому статуті («Боярському приговорі..») було чітко викладено тактику та стратегія відображення ворожих набігів. Згідно статуту, сторожова служба починалася у квітні, а закінчувалася у грудні. Міські воєводи на південних російських рубежах отримали розпорядження посилати на дозор людей. Перша стаття нового статуту зобов'язувала дозорців розташовуватися у потайних місцях, зручних спостереження за ворогом. Дозорці мали здійснювати постійний об'їзд довірених їм ділянок. Характерно, що за залишення місця служби у статуті було передбачено суворе покарання.⁷⁶

Результати реформ не забарилися. Якщо у травні 1571 р., коли реформа прикордонної служби ще не було проведено, кримський хан здійснив спустошливий набіг на Москву і розорив її, то наступного року хан на чолі 120-тисячного війська кримців і ногайців, який знову рушив на Москву, був розгромлений російськими військами за 50 км від Москви. Слід зазначити, що російське командування заздалегідь знало про наближення ворога, а це стало можливим лише в результаті реформи, що покращила організацію охорони південного кордону.

Основні положення «Боярського приговору про станичну та сторожову службу» діяли понад сто років аж до того часу, коли Російська держава просунулась далеко на південь, а армія була реорганізована на регулярній основі. На основі статуту 1571 був вироблений новий статут цієї служби в 1623 р.⁷⁷ Тому реорганізація прикордонної служби можна вважати фіналом військових реформ проведених за часів І. Грозного.

⁷⁵ Грищенко П.В. Военная история Отечества с древнейших времён до наших дней. М., 1995. 513 с.

⁷⁶ Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. М.: Университетская типография, 1846. 88 с.

⁷⁷ Павлов-Сильванский Н. П. Служилые люди в XVII веке. Часть третья // Государевы служилые люди: происхождение русского дворянства. СПб.: Государственная типография, 1898. С. 145-252.

Отже, військо, створене Іваном Грозним, на відміну феодальних дружин і ополчень, виражало і захищало загальнодержавні інтереси. Військові реформи Івана IV сприяли успішній боротьбі з загрозою зовнішнього ворога. Таким чином, створення стрілецького війська – один з найважливіших заходів у ланцюзі реформ середини XVI ст., що спричинило зміцнення армії та посилило царську владу.

РОЗДІЛ 3

ПІДСУМКИ РЕФОРМУВАННЯ

3.1. Результати та ефективність реформування воєнної сфери

Іван IV, більш відомий як Іван Грозний, був російським царем з 1547 по 1584 рік. Основні досягнення і перемоги припадають на перший період царювання Івана IV:

1. скликання першого Земського собору в 1549 р. (встановлення станової демократії в Росії), заснування постійного стрілецького війська і створення Судебника в 1550 р., підкорення Казані (1552 р.), Астрахані (1556 р.) і всього Середнього та Нижнього Поволжя. У цей період молодий Цар правив у згоді з так званою Вибраною Радою – колом радників, які складаються з бояр, дяків, представників церкви.

2. На другий період царювання Івана IV припадають військові поразки та політичний терор. У 1560-ті роки. розгорівся жорстокий конфлікт царя з його оточенням, Вибрана рада розпалася, багато її членів було репресовано. Коріння цього конфлікту, мабуть, сягає дитинство і юність Івана IV, коли бояри неодноразово ображали майбутнього царя. У 1552 р., під час хвороби Івана IV, частина бояр відмовилася присягнути на вірність його синові.

Його правління відоме також своїм реформуванням воєнної сфери. Нижче подано огляд результатів та ефективності реформ воєнної сфери при Івані Грозному.

Створення нової військової організації: Іван Грозний впровадив реформу, в результаті якої було створено стійку та організовану армію. Він забезпечив реорганізацію військової структури, включаючи розподіл війська на регулярні дружини, які складалися зі збірних солдатів та козаків. Це дозволило збільшити мобільність та бойові можливості військових формувань.

Іван Грозний розширив використання вогнепальної зброї в російській армії, сприяючи збільшенню її ефективності в битвах. Він також створив

спеціальні підрозділи, такі як стрілецькі частини, які були добре навчені та дисципліновані.

Іван Грозний підсилив оборону кордонів Російської держави. Він збудував фортеці, зміцнив існуючі укріплення та здійснив перебудову фортець, щоб вони були більш ефективними проти нападу ворога. Це допомогло забезпечити безпеку та захист кордонів держави.

Оптимізація управління: Іван Грозний впровадив реформи в системі управління військами, зосереджуючи більше контролю та влади в своїх руках.

Він звів до мінімуму вплив військових командирів та ввів жорсткі дисциплінарні правила. Це дозволило забезпечити більш ефективне управління військами та зберегти їх боєздатність.

Під час правління Івана Грозного Російська держава здійснила значні завоювання територій, зокрема північну та східну Сибір. Ці завоювання вимагали військових операцій та організаційних зусиль, що свідчить про ефективність воєнних реформ. У період царювання І. Грозного були розширені кордони Російської держави на схід, підкоривши країни, такі як Казань і Астрахань, що забезпечило Росії більшу владу та вплив у регіоні.

Основні результати реформ Івана Грозного пов'язані з посиленням самодержавства та централізацією влади. Методи досягнення характеризуються боротьбою з боярством, свободою удільних князів, обмеженням фінансової та управлінської незалежності церкви.

Перетворена була армія, яка підкорила східні ханства, зупинила просування імперії Османа, що прагнула захопити південні землі Російської держави. Створено регулярні професійні війська, які отримали на озброєння артилерію, що збільшило боєздатність силового блоку.

До 1564 перемоги в Лівонській війні проти коаліції північноєвропейських країн змінилися поразками. Тоді Іван IV затіяв військово-адміністративну реформу, відому як опричнина (1565–1572 рр.), в ході якої із загальної території країни було виділено окремий («опричний») царський домен (власне, «опричнина»), і на його основі створено опричне військо, командири якого

призначалися царем безпосередньо, без згоди бояр і дотримання місцевим звичаям. Вилучення у знаті земель на користь опричнини викликало сильне невдоволення та протидію. На цьому фоні почалися страти підозрюваних у змовах проти царя, дійсних чи уявних. Опричники здебільшого виявилися неефективними у військовому відношенні і запам'яталися переважно своєю участю в розправах. Усього було страчено або вбито в ході розправ щонайменше 3000 чоловік (наприкінці життя Іван IV, що розкався, записав їх у так звані «Синодики опальних», розіслані для поминання по монастирях, при цьому в рази більше постраждали ті, хто не був записаний).

На хвилі попередніх успіхів країна не розраховувала своїх сил і виявилася втягнутою у військові дії на два фронти. Південь і центр зазнали 1567–1572 рр.. потужним нашествиям з боку кримських татар і турків, які спалили Москву в 1571 р., коли два війська — нове опричне та старе земське — не змогли налагодити між собою взаємодії. Незалежність Росії висіла тоді на волосині, і лише з величезною напругою сил її вдалося врятувати в битві при Молодях у 1572 р.

Незважаючи на деякі успіхи у військовій реформі, реформи воєнної сфери при Івані Грозному також супроводжувалися низкою проблем. Жорстокість та репресії, які супроводжували його правління, призвели до великої кількості жертв серед військових і громадськості. Крім того, зосередження великої влади в руках царя може бути вразливим для корупції та недієвості управління.

Ефективність воєнних реформ Івана Грозного є предметом дискусій серед істориків. Деякі аналітики вважають, що реформи Івана Грозного мали позитивний вплив на зміцнення військової потужності Російської держави, тоді як інші вказують на негативні наслідки і проблеми, які супроводжували цей процес.

Діяльність Івана Грозного має різноманітні наслідки та їхню оцінку в науці. Самодержавство у XVI ст. мало офіційний характер, хоча цар не керував державою самотійно, а використовував допомогу знаті та церкви. Головною

ідеєю Івана Грозного було володіння повною необмеженою самодержавною владою.⁷⁸

Опричнина була системою державного перевороту, який дозволив цареві отримати бажане і позбутися боярської опіки, але це було тимчасово. Аристократія справді була ослаблена, але зберегла у себе великі земельні володіння і бажання стояти біля витоків влади. Парадокс полягає в тому, що хоч Іван Васильович і бажав необмеженої влади, але за підсумком не міг керувати царством без допомоги та підтримки боярської знаті.

У результаті всіх жажливих заходів Івана Грозного військова система держави не зміцніла, а розхиталася. Найкращі воєводи були страчені; інші були настільки залякані, що боялися вступити з ворогом у бій, побоюючись зазнати невдачі і бути за це казенними. Опричне військо виявилось небоєздатним. Нескінченна війна поглинула масу сил і коштів, південні рубежі країни виявилися не захищеними.⁷⁹

У 1571 році кримський хан Давлет Гірей, розгромивши опричне військо, з'явився під стіни Москви і спалив весь величезний московський посад. Під час пожежі загинуло десятки тисяч москвичів. У 1572 р. перед загрозою нової навали татар Іван IV змушений був відмовитися від поділу країни та армії.⁸⁰

Затяжна 25-річна Лівонська війна закінчилася програшем у 1583 р., причому північно-західні області країни були розорені і було втрачено вихід до Балтики. Результатом військових поразок стала економічна розруха. Втім, і в другій половині правління Івана IV були значні досягнення – приєднання до Росії Башкортостану, колонізація Прикам'я, початок підкорення Сибіру загонами Єрмаку. Загалом

⁷⁸ Перевезенцев С. Иван Грозный. М., 2001. С. 32.

⁷⁹ Духопельников, В. М. Иван Грозный. Харьков. Фолио, 2011. 120 с. (Знаменитые люди планеты). URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226524> (дата озверення: 01.05.2023).

⁸⁰ Военная реформа Ивана IV URL: <https://obrazovaka.ru/istoriya/voennaya-reforma-ivana-4.html> (дата звернення: 15.05.2023).

зовнішня політика на заході закінчилася катастрофою, а на сході — грандіозним успіхом.

Про результати військової реформи об'єктивно слід судити за такими результатами. Російській армії за Івана Грозного довелося воювати практично одночасно на кількох театрах військових дій проти зовсім різних противників. Проти татар казанських та кримських, турецьких яничарів, шведів, лівонців, поляків. А польський король масово наймав загони німецьких та угорських найманців. Російська армія вела як високоманеврену війну, так і штурмувала, тримала в облозі протягом багатьох місяців, але також і обороняла різні фортеці. Від польових укріплень до найпотужніших замків та великих торгових міст.⁸¹

Оцінка воєнної реформи Івана Грозного є складною задачею, оскільки існують різні погляди серед істориків та дослідників на ефективність цих реформ.

Деякі аспекти оцінки можуть включати зміцнення військової потужності: реформи Івана Грозного, зокрема введення нової організації армії та використання вогнепальної зброї, допомогли збільшити бойові можливості військ і покращити обороноздатність держави.

Реформи воєнної сфери Івана Грозного супроводжувалися жорстокістю, репресіями та економічними обтяженнями. Це може вплинути на оцінку їх ефективності, оскільки жертви та соціальні проблеми можуть негативно вплинути на стабільність і благополуччя держави.⁸²

Розширення територій Російської держави завдяки реформам воєнної сфери може бути розглянуто як позитивний результат. Однак, втрати під час

⁸¹ Перевезенцев С. Иван Грозный. М., 2001. С. 32.

⁸² Духопельников, В. М. Иван Грозный. Харьков. Фолио, 2011. 120 с. (Знаменитые люди планеты). URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226524> (дата озверення: 01.05.2023).

довготривалої війни з Польщею можуть вплинути на оцінку загального впливу реформ.

Загалом, реформи воєнної сфери при Івані Грозному мали як позитивні, так і негативні наслідки. Ефективність цих реформ залежить від погляду та критеріїв оцінки, існують різні інтерпретації їх впливу на розвиток Російської держави того періоду.

Підсумки правління Івана Грозного такі: територія країни подвоїлася, населення збільшилося приблизно в півтора рази. Разом з тим, Іван IV залишив країну в стані військової поразки і руйнування, а також не залишив цілком дієздатних спадкоємців (два його сини, що залишилися, були слабкі і хворі, а родина двоюрідного брата вбита за царським наказом), що стало однією з причин руйнівного Смутного часу, що відбувся через два десятиліття після смерті Грозного.

Таким чином, Іван IV Грозний належить до найскладніших і спірних постатей історія Росії. Дуже часто особистість Івана Грозного прикрашають, забуваючи про помилки та поразки, і часто «занижують», забуваючи про досягнення.

3.2. Роль реформування в становленні московського деспотизму

В першу чергу, для розуміння моделі управління державою, слід звернути увагу на певну закономірність російського історичного процесу, а саме на його повторюваність. Полягає вона в тому, що багато російських політичних реформ мають двоїстий характер: вони починаються з демократичних перетворень, а закінчуються контрреформами.⁸³

Прикладом цього можуть служити події періоду правління Івана IV Грозного, а саме реформи Вибраної ради та опричнина.

⁸³ Реформы и контрреформы в России / Ильин В. В., Панарин А. С., Ахиезер А. С.; под ред. Ильина В. В. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1996. 399 с.

Особливістю цих перетворень було те, що всі вони починалися з політичних реформ, після чого відбувалися зміни в економічній сфері. Однак відомо, що здійснення спочатку політичних, а потім уже економічних перетворень є прикладом європейського реформування лінійного типу. Водночас російська цивілізація нагадує цивілізацію східного, а не європейського типу, тому що для неї характерне східне панування держави над суспільством, а не європейське домінування суспільства над державою⁸⁴.

При цьому російська цивілізація саме нагадує східну цивілізацію, а не є нею. На відміну від класичної східної цивілізації, в якій панування держави над суспільством пояснюється економічними особливостями, у російській цивілізації таке ж співвідношення держави та суспільства викликано політичними причинами.⁸⁵

У зв'язку з цим особливістю російської цивілізації є її змішаний, так званий європейський характер, для якого характерні елементи як європейської, тобто західної цивілізації, так і східної цивілізації. До перших належить наявність у структурі російської цивілізації економіки та суспільства європейського типу, а до інших – панування держави над суспільством, типове для східних цивілізацій.

У Московській державі досвідом невдалого проведення реформ є перетворення Івана IV Грозного. На початковому, демократичному етапі реформ Вибраної ради в країні був скликаний перший представницький орган влади – Земський собор, були скасовані боярські годування, а місцеве управління та суд були передані до рук обраних населенням старост і суддів.⁸⁶

Однак досягти ефективного управління країною демократичними заходами Іван Грозний не зміг, оскільки

⁸⁴ Ильин В.В., Ахиезер А. С. Российская государственность: истоки, традиции, перспективы: истоки. М.: Изд-во МГУ, 1997. 384 с.

⁸⁵ Ионов И. Н. Российская цивилизация, IX - начало XX века: учебник для 10 -11 классов общеобразовательных учреждений. М.: Просвещение, 2000. 319 с.

⁸⁶ Крюков А. Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV-XVI століть: ідеологія, політика, практика. Прикарпат. ун-т ім. В. С. Стефаника. Івано-Франківськ: Плай, 1997. 73 с.

ослаблення централізації було сприйнято населенням як сигнал до дезорганізації. Ослаблення країни виявилось у поразках російської армії в Лівонській війні.⁸⁷

Відповіддю на це стала спроба Івана IV зміцнити державну владу за допомогою політики опричнини, що призвело до падіння уряду Вибраної ради та терору проти всіх станів російського суспільства.

Таким чином, причину невдалого реформування країни Іван Грозний побачив не в об'єктивних особливості російської цивілізації, яка не може бути реформована за європейським зразком, як він намагався здійснити, а в суб'єктивних діях російського населення, яке зловтішно вимагало, на думку царя, наданими йому політичними свободами.

Воєнні реформи можуть відігравати певну роль у становленні деспотичного управління, але вони не є єдиним чинником, який визначає цей процес.

У контексті воєнних реформ, деспотичні правителі можуть використовувати військову силу і реорганізацію армії для зміцнення своєї політичної влади та підкорення населення. Деякі можливі шляхи, якими воєнні реформи можуть сприяти деспотизму.

Реформування військової системи відіграло важливу роль у становленні московського деспотизму, який характеризувався сильною централізацією політичної влади та обмеженими правами населення.

1. Зміцнення централізованої влади: Реформи воєнної сфери, зокрема формування постійної армії та організаційні зміни, допомогли Івану Грозному упродовж 16-го століття утвердити й узаконити свою політичну владу над широкими масами. Це було важливим кроком у формуванні деспотичного режиму.

⁸⁷ Ионов И. Н. Российская цивилизация, IX - начало XX века: учебник для 10 -11 классов общеобразовательных учреждений. М.: Просвещение, 2000. 319 с.

2. Завершення феодальної децентралізації: Реформи воєнної сфери сприяли зміцненню центральної влади за рахунок підпорядкування місцевих феодальних установ і феодалів. Іван Грозний ввів нову армійську ієрархію, включаючи посади воєвод, які безпосередньо підпорядковувалися царській владі. Це зміцнило контроль над провінціями та забезпечило більшу владу центрального уряду.
3. Загальний контроль над населенням: Реформи воєнної сфери допомогли царській владі встановити загальний контроль над населенням. За допомогою системи обов'язкової військової служби та народного ополчення, Іван Грозний забезпечив збір даних про населення, зміцнив контроль над людьми та їхніми рухами.
4. Розширення політичної репресії: Реформи воєнної сфери були супроводжені загостренням політичної репресії та придушенням опозиції.

Іван Грозний прагнув забезпечити повний централізований контроль над політичною владою. Він був відомий своєю жорстокістю та безкомпромісним підходом до політичних опонентів. Це призвело до зростання політичних репресій, включаючи вбивства, заслання та масові переселення.

Політичні переслідування: Під час реформ воєнної сфери Іван Грозний активно придушував будь-які ознаки опозиції. Він ввів систему довірчих радників (опричнина), які мали повний контроль над різними аспектами державного управління. Це призвело до масових політичних репресій, розправи над політичними опонентами та їхніми прихильниками.⁸⁸

Релігійне переслідування: Реформи воєнної сфери Івана Грозного також були пов'язані з релігійними переслідуваннями. Він намагався

⁸⁸ Крюков А. Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV-XVI століть: ідеологія, політика, практика. Прикарпат. ун-т ім. В. С. Стефаника. Івано-Франківськ: Плай, 1997. 73 с.

контролювати Церкву та забороняв розповсюдження інших віросповідань, викликаючи масові репресії проти непокірних духовних ієрархів та простих віруючих.

Загалом, реформи воєнної сфери Івана Грозного були супроводжені значними політичними репресіями та придушенням будь-яких форм опозиції.

Це було притаманно деспотичним режимам того часу, коли монархи намагалися зміцнити свою владу та підкорити політичних опонентів.

Політичні репресії під час реформ Івана Грозного мали різні форми, включаючи політичні вбивства, заслання, використання підступних методів для позбавлення влади чи життя своїх опонентів. Царська влада була спрямована на підтримку і утвердження свого беззаперечного господарювання, і будь-яке супротив ставився під загрозу.⁸⁹

Опозиція, яка виступала проти реформ і політики Івана Грозного, зазнавала жорсткого придушення. Царська влада була схильна до вживання насильства та репресійних заходів проти будь-яких потенційних загроз своїй владі, включаючи політичну, соціальну та релігійну опозицію.

Саме такі репресії та придушення сприяли зміцненню деспотичного характеру московського управління, укріпленню влади царя та підкоренню політичних опонентів. Це було типовим для династії Рюриковичів, під час якої засновувався московський деспотичний режим.

Іван IV, відомий як Іван Грозний, був одним з найвідоміших представників московського деспотизму. Деспотизм – це форма управління, в якій влада монарха є непоборною і необмеженою, а політичні свободи населення сильно обмежені.

⁸⁹ Крюков А. Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV-XVI століть: ідеологія, політика, практика. Прикарпат. ун-т ім. В. С. Стефаника. Івано-Франківськ: Плай, 1997. 73 с.

Іван Грозний володів абсолютною владою і вважав себе обраною Божою особою, що мала безумовне право керувати державою і народом. Він запровадив централізовану систему управління, яка включала посилення контролю над землеволодінням, введення службової шляхти та систему обов'язкової військової служби.

Його політика характеризувалася жорстокістю, безкомпромісністю та політичними репресіями. Іван Грозний проводив масові переселення населення, заслання політичних опонентів, репресії проти незалежної духовності та загальний контроль над населенням.

Також слід відзначити про те, що в російській історіографії і політичній думці в середині XV століття виникла ідея «Москва третій Рим». Згідно з цією ідеєю, після падіння Константинополя в 1453 році, Москва, яка була спадкоємцем Київської Русі, стала новим центром православної християнської цивілізації і спадкоємцем імперського спадку Римської імперії. Таким чином, вважалося, що Москва має особливе богообране призначення та відповідальність перед Богом.

Ця ідея була пов'язана з політичними та релігійними амбіціями Московської держави. Вона слугувала для оправдання збільшення політичної влади Москви та претензій на проведення самостійної зовнішньої політики. Ідеологи «Москва третій Рим» вбачали в Москві своєрідного наступника Римського імператора та християнського світу, що мало його об'єднати під московським лідерством.

Деспотичний характер управління Івана Грозного супроводжувався знеособленням і розпадом феодальних структур, обмеженням прав дворянства та підпорядкуванням усіх сфер суспільства центральній владі.

Незважаючи на деякі позитивні аспекти його внеску в реформування воєнної сфери, режим Івана Грозного супроводжувався жорстокістю, безжалісними політичними репресіями

та обмеженням свободи населення. Це сприяло становленню московського деспотичного управління, яке впливало на подальший розвиток Росії.

У підсумку, варто зазначити, що воєнні реформи можуть мати певний вплив на становлення деспотичного управління, але вони не є єдиним чинником і не є причиною самого деспотизму

Варто зауважити, що деспотизм не обов'язково є наслідком воєнних реформ. Деспотичне управління може мати різні причини, такі як культурні, історичні, політичні чи особисті амбіції правителя. Деспотизм може розвиватися незалежно від воєнних реформ і може бути спричинений різними факторами.

Тому, воєнні реформи можуть мати певну роль у зміцненні деспотичного управління, але вони не єдиний або основний фактор, який визначає деспотизм.

ВИСНОВКИ

У процесі наукового дослідження ми прийшли до висновку, що, зважаючи на наявність обширної кількості наукових досліджень у межах історіографічного матеріалу, присвяченого дослідженню воєнних реформ Івана Грозного, більшість питань дослідження характеризуються наявністю широкого наукового матеріалу, однак ряд питань окресленої проблематики залишається недоступним для аналізу.

Історіографію дослідження умовно можна розподілити на кілька груп. Серед праць дорадянського періоду слід назвати дослідження М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, М. Костомарова тощо.

Серед праць вітчизняних дослідників практично відсутній інтерес до тематики нашого дослідження, оскільки відсутні систематизовані наукові доробки. Однак, варто згадати дослідження українського історика – Ю. Мицика про Івана IV. Сучасні дослідження включають роботи Б. Флорі, А. Філюшкіна, М. Коливанова тощо.

Слід зазначити, що важливими джерелами у нашому дослідженні були матеріали Повного зібрання російських літописів, де особлива увага була приділена Воскресенському та Никонівському літописам.

У процесі написання дипломного дослідження, ми змогли встановити та визначити основні особливості проведення воєнної реформи у період царювання Івана Грозного.

Панування Івана Грозного (1547–1584 рр.) було періодом суттєвих змін і розширення Московської держави. Він здійснював активну зовнішньополітичну діяльність, здобуваючи нові території та посилюючи вплив Москви.

У процесі курсового дослідження ми змогли встановити та визначити основні передумови для реформування в Московській державі.

Потреба в реформах була викликана бажанням подолання феодальної роздробленості. Також, ми розглянули та розкрили суть воєнних реформ Івана Грозного.

Іван Васильович Грозний, безперечно, був помітною фігурою в історії Росії. Він здійснив у сфері внутрішньої політики безліч реформ, і піднятися вище за свій рівень, від статусу великого князя до царя, зумів зрозуміти історичні завдання, що стояли тоді перед Московською державою, і вирішив їх по-своєму.

Іван Грозний зробив досить значний вплив в розвитку Московської держави під час свого правління. Перш за все, роль Грозного полягає в тому, що розуміючи необхідність реформування, цар разом зі своєю свитою, зокрема Обраною Радою, здійснив низку реформ, що торкнулися суспільно-політичної та релігійно-культурної сфери.

Ставши першим царем Московської держави, зміг досягти встановлення централізованої влади, проте методи, які використовував він для досягнення своїх цілей, є досить жорстокими.

Стати успішним государем Івану Грозному допомогло вроджена тямущість, розум, кмітливість та інтерес, завдяки яким цар був розвинений всебічно.

Коли Іван Грозний прийшов до влади, він намагався поступово зменшити вплив бояр на управління. Для здійснення реформ у державі Іван Грозний вибрав ініціатором реформ Вибрану Раду.

Потрібно розуміти, що сучасній людині складно зрозуміти та виправдати зlodіяння минулих років, адже часи були інші та поняття моралі та виховання також радикально відрізнялися від сучасних. Звичайно, ми не маємо права визначати Івана Грозного в пекельний котел, адже він здійснював деякі позитивні реформи для держави, щоправда, слід зазначити, що грізним цар став точно за його радикальні заходи та жорстокість.

Більшість реформ та дій, проведених Іваном Грозним, були спрямовані на централізацію держави та зосередження у своїх руках усю повноту влади. Централізація держави та розвиток самодержавства, безсумнівно, мали і позитивну роль, оскільки роздробленість та розкол держави ніколи не може бути позитивним для влади. Також можна виправдати і самодержавство, оскільки демократизм у той період не міг бути застосований у Московській державі, та й у XVI столітті це було щось із галузі фантастики.

Політиком Іван Грозний був непоганим, просто вибрав він шлях терору та репресій, що спричинило розрухи та втрати в державі.

Воєнні реформи, здійснені Іваном Грозним, мали на меті створення сильної та професійної армії. Це включало збільшення чисельності війська, удосконалення організації та впровадження нових військових формацій.

Воєнні реформи призвели до значного зміцнення військової потужності Московської держави. Військо стало більш дисциплінованим та підготовленим до ведення війни.

Протягом панування Івана Грозного також спостерігалась централізація влади, зростання контролю над населенням та загострення політичних репресій. Це було спрямовано на підкорення опозиції та зміцнення деспотичного управління.

Важливо враховувати, що період панування Івана Грозного був супроводжений серйозними соціальними та політичними напругами, зокрема Московська держава була втягнута в довготривалу війну з Польщею, яка спричинила значні втрати та економічні труднощі.

В цілому, панування Івана Грозного відзначалося значними змінами в Московській державі, зокрема у воєнній В цілому, панування Івана Грозного відзначалося значними змінами в Московській державі, зокрема у воєнній сфері.

Воєнні реформи, проведені Іваном Грозним, сприяли створенню сильної та професійної армії, що зміцнило обороноздатність держави. Збільшення чисельності війська, впровадження нових військових формацій та поліпшення організації військових сил дали Московській державі перевагу у веденні війни.

Проте, треба також зазначити, що реформи воєнної сфери були супроводжені загостренням політичної репресії та придушенням опозиції. Централізація влади та зростання контролю над населенням допомогли Івану Грозному зміцнити свою деспотичну владу, але це також призвело до обмеження свобод та прав громадян.

Панування Івана Грозного характеризувалося владою, яка мала деспотичний характер. Він вважав себе «володарем всієї Русі» і володів величезною владою та контролем над своїми підданими.

Іван Грозний використовував свою владу для зміцнення центральної влади та придушення будь-якої форми опозиції. Царська влада була надзвичайно потужною, і Іван Грозний несумлінно виборював свою владу.

В кінцевому підсумку, воєнні реформи Івана Грозного мали позитивний вплив на зміцнення обороноздатності Московської держави, але вони були супроводжені політичною репресією та обмеженням свобод громадян. Важливо розглядати ці реформи в контексті загальної політичної та соціальної ситуації того часу для більш повного розуміння їхнього впливу.

Деспотична влада Івана Грозного також призвела до загострення конфліктів та кризових ситуацій у державі. Наприклад, масові політичні репресії та «Опричнина», спричинили соціальну нестабільність та невдоволення серед населення.

Отже, в результаті аналізу воєнних реформ Івана IV можна зробити висновок, що вони суттєво вплинули на розвиток Московської держави у період його панування. Хоча реформи Івана Грозного мали свої позитивні наслідки, такі як зміцнення воєнної потужності та розвиток економіки, їхній негативний вплив на політичну сферу та свободу громадян не може бути знехтуваний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. В Дворовой тетради 1550-х гг. два Афанасия Бортеньева: один из Дорогобужа, другой – из Кашина с пометой: «губной». См.: ТКДТ. М.-Л., 1950. С. 136, 192.
2. История о великом князе Московском: (извлечено из «Сочинений князя Курбского») / Князя А. М. Курбского. С.-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1913. VIII с., 194 стб.
3. Летописец Нового царства царя и великого князя Ивана Васильевича. М., 2009. С.101. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01004161819> (дата звернення: 10.05.2023).
4. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью (1506–1558 гг.). URL: http://psrl.csu.ru/toms/Tom_13.shtml (дата звернення: 14.12.2022).
5. Полное собрание русских летописей. Воскресенская летопись. Т. 7, СПб, 1856. С.256–259. URL: https://archive.org/details/libgen_00147483/page/n267/mode/2up (дата обращения: 14.01.2023).
6. Полное собрание русских летописей. Т. 7. VII. Летопись по Воскресенскому списку / Под. к изд. Я. И. Бердниковым и А. Ф. Бычковым; под ред. А. С. Норова. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1856. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01004161819> (дата звернення: 10.05.2023).
7. Полное собрание русских летописей. Т.13. Никоновская летопись. СПб., 1904. С. 242, 258, 283. URL: <http://Annales.info/sbo/contens/psrl.htm> (дата звернення: 01.05.2023).
8. Полное собрание русских летописей. Т.22. Русский хронограф: Хронограф Западнорусской редакции. СПб., 1911. С. 532-533. URL: <http://Annales.info/sbo/contens/psrl.htm> (дата звернення: 01.05.2023).

9. Судебник 1550. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П – С. 736 с.
10. Уложение о службе 1556 г. URL: <http://www.hrono.ru/dokum/1500dok/1556uloz.php> (дата звернення: 05.05.2023).

Література:

11. Альшиц Д. Н. Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного. Л., 1988. С. 85.
12. Ананьева Н. Г. Происхождение и источники права Судебника 1550 года // Вектор науки ТГУ. Серия: Юридические науки. 2012. № 2(9). С. 7–9.
13. Бахрушин С. В. Иван Грозный. М.: Госполитиздат, 1942. 638 с. URL: <http://elib.tomsk.ru/purl/1-8730/> (дата звернення: 14.12.2022).
14. Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. М.: Университетская типография, 1846. 88 с.
15. Бобровский П.О. Постоянные войска и состояние военного права в России в XVII столетии // Юридический вестник. 1982. Октябрь. С. 254.
16. Буганов В.И., Богданов А.П. Бунтари и правдоискатели в русской православной церкви. М., 1991. 526 с.
17. Веселовский С. Б. Исследования по истории опричнины. М.: Академия Наук СССР, 1963. 356 с.
18. Военна реформа Ивана IV URL: <https://obrazovaka.ru/istoriya/voennaya-reforma-ivana-4.html> (дата звернення: 15.05.2023).
19. Галіченко М. В. Вплив ідеологемі «Москва – Третій Рим» на становлення самодержавства в Росії // Innovative solutions in modern science. Dubai. 2016. № 4 С. 108–127.
20. Герберштейн С. Записки о Московии. М., 1988. С. 132

21. Глазьев В.Н. Стрельцы и их начальники в XVI в. // История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск. I. Русская армия в эпоху царя Ивана IV Грозного: материалы научной дискуссии к 455-летию начала Ливонской войны. 2013. Ч. I. Вып. II. С. 188–202. URL: <http://www.milhist.info/2013/03/28/glaziev> (28.04.2023)
22. Грищенко П.В. Военная история Отечества с древнейших времён до наших дней. М., 1995. 513 с.
23. Грищенко П.В. Военная история Отечества с древнейших времён до наших дней. М., 1995. 513 с.
24. Духопельников, В. М. Иван Грозный. Харьков. Фолио, 2011. 120 с. (Знаменитые люди планеты). URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226524> (дата озверенения: 01.05.2023).
25. Зимин А. А. Реформы Ивана Грозного: очерки социально-экономической и политической истории России середины XVI в. М.: Соцэкгиз, 1960. 511 с.
26. История России с древнейших времен / соч. Сергея Соловьева: В 29 т. Изд. 5-е. Москва: Унив. тип., 1874-1889. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Solovev/istorija-rossii-s-drevnejshih-vremen/ (дата звернения: 14.04.2023).
27. Ильин В.В., Ахиезер А. С. Российская государственность: истоки, традиции, перспективы: истоки. М.: Изд-во МГУ, 1997. 384 с.
28. Ионов И. Н. Российская цивилизация, IX - начало XX века: учебник для 10 -11 классов общеобразовательных учреждений. М.: Просвещение, 2000. 319 с.
29. Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. / [Отв. ред. А. Н. Сахаров; Рос. АН. Москва: Наука, 1989. Т. 6. 1998. 467 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Karamzin/istorija-gosudarstva-rossijskogo-v-12-tomah-tom-6-1999/ (дата звернения: 20.04.2023).

30. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. Т.2. Курс русской истории. Ч.2. М.: Мысль, 1987. 447 с.
31. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей в 3-х т. «Феникс» Ростов-на-Дону. 1992 . 1 т. 447 с.
32. Кобрин В. Б. Иван Грозный. М.: Изд. «Московский рабочий», 1989 г., 175 с. URL:
https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/pdf/kobrin_ivan_grozniy.pdf
 (дата звернения: 10.10.2022).
33. Колыванова М. О. Время Ивана Грозного. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010. 256 с.
34. Крюков А. Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV-XVI століть: ідеологія, політика, практика. Прикарпат. ун-т ім. В. С. Стефаника. Івано-Франківськ: Плай, 1997. 73 с.
35. Мицик Ю. А. Иван IV Васильович Грозный. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL:
http://www.history.org.ua/?termin=Ivan_IV (дата звернення: 14.04.2023).
36. Назаров В. Д. Избранная Рада. URL:
https://bigenc.ru/domestic_history/text/2001495 (дата звернення: 08.10.2022).
37. Новиков Н. Борьба России за выход на Балтийское море в XVI столетии и каперский флот Ивана Грозного // Морской сборник. 1938. № 7. С. 90–106.
38. Павлов-Сильванский Н. П. Служилые люди в XVII веке. Часть третья // Государевы служилые люди: происхождение русского дворянства. СПб.: Государственная типография, 1898. С. 145–252.
39. Платонов С. Ф. Иван Грозный. Пг., 1923. URL:
https://imwerden.de/pdf/platonov_sergej_ivan_grozny_vipper_ivan_grozny_1998__ocr.pdf (дата звернення: 21.04.2023).

40. Пенской В.В. «Центурионы» Ивана Грозного, часть II: Иван Семенов сын Черемисинов // История военного дела: исследования и источники. 2012. Т. III. С. 239–296.
41. Пенской В. В. Матвей Иванов сын Дьяк Ржевский // Вопросы истории. 2012. № 11. С. 28–44.
42. Пенской В.В. Военный потенциал Российского государства в конце XV–XVI веках: количественное измерение // Отечественная история. 2008. № 1. С. 4.
43. Перевезенцев С. Иван Грозный. М., 2001. С. 32.
44. Поссевино А. Историческое сочинение о России XVI в. М., 1983. С. 42
45. Романов М.Ю. Московские стрельцы. М., 2004. С. 18.
46. Рижов В. Шлях до тиранії. Иван Грозний – українець на московському престолі? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/shlyah-do-tyranyi> (дата звернення: 07.10.2022)
47. Реформы Ивана IV Грозного
URL:https://histerl.ru/otechestvennaia_istoria/kratko/reformy-ivana-4-groznogo.htmhttps://histerl.ru/otechestvennaia_istoria/kratko/reformy-ivana-4-groznogo.htm#i-2 (дата звернення: 07.10.2022)
48. Реформы и контрреформы в России / Ильин В. В., Панарин А. С., Ахиезер А. С.; под ред. Ильина В. В. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1996. 399 с.
49. Ружицкая И. В. Государственный совет при Николае I: особенности ... М.: Институт российской истории РАН: Центр гуманитарных инициатив, 2018. 312 с.
50. Русская армия в эпоху царя Ивана IV Грозного: материалы научной дискуссии к 455-летию начала Ливонской войны // История военного дела: исследования и источники. URL: http://www.milhist.info/spec_1/ (дата звернення: 11.05.2023).
51. Советская историческая энциклопедия 1973-1982. в 16 т. Т. 14. / Гл. ред. Е. М. Жуков. М. : Советская энциклопедия, 1973. 1040 с.

52. Семенкова Т.Г. Исторические условия завершения династии Рюриковичей и особенности царствования Ивана IV Грозного в этот период. // Новый взгляд. Международный научный вестник. 2013. № 2. С. 107–118.
53. Соловьев С. М. Чтения и рассказы по истории России «Правда». М. 1989 г. С. 191.
54. Скрынников Р. Г. Иван Грозный. М.: Эксмо, 2005. 496 с.
55. Скрицкий Н. Пиратство при Иване Грозном // Морской флот. 2007. № 1. С. 91–93.
56. Толочко О. П. Никонівський літопис // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл – О. – С. 389. 728 с.
57. Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. М., 1962. С. 387–388.
58. Флетчер Д. О государстве русском. М., 2002. С. 86–87.
59. Флоря Б. Н. Иван Грозный. М.: Молодая гвардия, 1999. 400 с.
60. Филюшкин А. И. История одной мистификации: Иван Грозный и «Избранная рада». Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. 352 с.
61. Швец Ю. П. Крах реформ Ивана IV Грозного // Известия Алтайского государственного университета. 2008. №4/3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/krah-reform-ivana-iv-groznogo> (дата звернення: 10.05.2023).
62. Шпаковский В. О. «Солдаты» Ивана Грозного // Наука. Общество. Государство. 2015 № 1 (9) С. 1-11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soldaty-ivana-groznogo> (дата звернення: 07.05.2023).
63. Шмидт С.О. Челобитенный приказ в середине XVI столетия // Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии. 1950, Т. 7, № 5. С. 445–458.
64. Ivan the Terrible Biography. URL: <https://www.biography.com/royalty/ivan-the-terrible> (дата звернення: 07.10.2022).

65. Serczyk W. A., Iwan IV Groźny, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 2004.
URL: <https://histmag.org/Iwan-IV-Grozny-reformator-dyplomata-pobozny-okrutnik-17889> (дата звернення: 04.05.2023).
66. Serczyk W.A. Radziecka dyskusja o absolutyzmie w Rosji, „Kwartalnik Historyczny” 1973/3.
67. Shpakovsky V., Nikolle D. Armies of Ivan the Terrible/ Russian Troops 1505 – 1700. (Men-at-arms № 427) Osprey Publishing Ltd. Oxford, UK. 2006. 48 p.
68. Przejął niemal w całości postanowienia Sudiebnika z 1497 r., choć był od niego obszerniejszy. Obowiązywał przez prawie 100 lat, pełniąc funkcję źródła prawa, które umacniało rosyjskie samodzierżawie. Por. M.Szczaniecki, Powszechna historia państwa i prawa, Warszawa 2003, s. 206.
69. Krzysztof Surowiec, Aleksander Razin Założenia geopolityki Iwana IV Groźnego i jej realizacja w Rosji w latach 1547-1584. Cz. II // Humanities and Social Sciences. vol. XXI, 23 (2/2016), pp. 219–231.
70. Halperin Ch.J. Anything goes: Post-1991 historiography about Ivan IV in Russia // J. of modern Russian history and historiography. Leiden, 2017. Vol. 10.P. 3–27.

РЕЗЮМЕ

Бакалаврська робота викладена на 67 сторінках, містить 3 розділи та 6 підрозділів, 70 пунктів літератури та джерел в переліку посилань.

Дипломна робота присвячена вивченню воєнних реформ Івана Грозного і їхнього впливу на розвиток Московської держави. Дослідження включало аналіз історичних джерел, документів та дослідницької літератури.

Об'єктом розгляду є воєнні реформи Івана IV Грозного. Предмет роботи – особливості впровадження та характеристика воєнних реформ у період правління Івана Грозного. Метою роботи є дослідження та характеристика воєнних реформ, проведених у період царювання Івана IV Грозного

У першому розділі представлено огляд стану розвитку Московської держави на початку правління Івана Грозного та передумови до реформування. Другий розділ присвячений дослідженню цілей, завдань та суті воєнних реформ. В розділі третьому представлені підсумки реформування воєнної сфери та їх роль у подальшому розвитку держави.

За результатами роботи, відповідно до поставлених завдань було здійснено висновки, що воєнні реформи Івана Грозного мали значний вплив на Московську державу. Вони сприяли зміцненню воєнної потужності та розвитку економіки. Однак, їхній негативний вплив на політичну сферу та свободу громадян не може бути знехтуваний. Дана робота розширює наше розуміння ролі воєнних реформ у пануванні Івана Грозного та допомагає краще оцінити їхній вплив на історичні події того періоду.

Ключові слова: Іван Грозний, воєнні реформи, стрілецьке військо, Укладення про службу, обрана тисяча.

SUMMARY

The bachelor thesis is laid out on 67 pages, contains 3 chapters and 6 subsections, 70 items of literature and sources in the list of references.

The thesis is devoted to the study of the military reforms of Ivan the Terrible and their impact on the development of the Moscow state. The research included the analysis of historical sources, documents and research literature.

The object of consideration is the military reforms of Ivan IV the Terrible. The subject of the work is the peculiarities of the implementation and characteristics of military reforms during the reign of Ivan the Terrible. The purpose of the work is to study and characterize the military reforms carried out during the reign of Ivan IV the Terrible

The first chapter presents an overview of the development of the Moscow state at the beginning of the reign of Ivan the Terrible and the prerequisites for reform. The second chapter is devoted to the study of the goals, tasks and essence of military reforms. The third chapter presents the results of the reform of the military sphere and their role in the further development of the state.

According to the results of the work, in accordance with the tasks, it was concluded that the military reforms of Ivan the Terrible had a significant impact on the Muscovite state. They contributed to the strengthening of military power and the development of the economy. However, their negative impact on the political sphere and the freedom of citizens cannot be neglected. This work expands our understanding of the role of military reforms in the reign of Ivan the Terrible and helps to better assess their impact on the historical events of that period.

Key words: *Ivan the Terrible, military reforms, rifle army, Agreement on service, chosen thousand.*